

JURIDISKA FAKULTETEN
vid Lunds universitet

Marina Drozdova

Tillämpning av förutsättningsläran
och 36 § avtalslagen vid ändrade
förhållanden

Examensarbete
30 högskolepoäng

Handledare
Ola Svensson

Avtalsrätt
HT 2012

Innehåll

SUMMARY	1
SAMMANFATTNING	3
FÖRORD	4
FÖRKORTNINGAR	5
1 INLEDNING	6
1.1 Bakgrund	6
1.2 Syfte och frågeställning	7
1.3 Metod och material	7
1.4 Avgränsningar	8
1.5 Disposition	8
2 ÄNDRADE FÖRHÅLLANDEN	9
3 FÖRUTSÄTTNINGSLÄRAN	12
3.1 Allmänt	12
3.2 Förutsättningslärans rekvisit	13
3.2.1 Väsentlighetsrekvisitet	13
3.2.2 Synbarhetsrekvisitet	14
3.2.3 Riskrekvisitet	15
3.2.3.1 Förutsättningskontrahentens goda tro	16
3.2.3.2 Utfästelse och oriktiga uppgifter	16
3.2.3.3 Befogade förutsättningar	17
3.2.3.4 Medkontrahentens onda tro	17
3.2.3.5 Parts orsakande av förutsättningens bristande	18
3.3 Påföljder	19

4	36 § AVTALSLAGEN	22
4.1	Allmänt	22
4.2	Generalklausulens rekvisit	23
4.2.1	Obalansen	24
4.2.2	Oförutsebarhet	26
4.2.3	Utom kontroll	28
4.2.4	Riskfördelning	28
4.3	Påföljder	31
4.3.1	Ogiltigheten	31
4.3.2	Jämknings	32
4.3.3	Skadestånd	34
5	FÖRHÅLLANDEN MELLAN FÖRUTSÄTTNINGSLÄRAN OCH 36 § AVTALSLAGEN	35
5.1	Allmänt	35
5.2	Bristande och oriktiga förutsättningar	36
5.2.1	Generalklausulens tillämpning vid bristande förutsättningar	37
5.2.2	Förutsättningsläran tillämpning vid bristande förutsättningar	37
5.3	Vilken påföljd yrkas?	38
5.3.1	Ogiltighet	39
5.3.2	Jämkning	40
5.4	Oskäligt villkor – en förutsättning för generalklausulens tillämpning?	42
5.5	Har 36 § ersatt förutsättningsläran?	42
5.6	Förutsättningsläran – ett komplement till generalklausulen?	44
5.7	Kan man dra någon slutsats?	44
6	FÖRUTSÄTTNINGSLÄRANS FRAMTID	46
7	INTERNATIONELLA ARTIKELSAMLINGAR VID BEDÖMNING AV ÄNDRADE FÖRHÅLLANDEN	49

8 ANALYS	53
8.1 Undantag från avtalsbundenhet	53
8.2 Rättsföljder	54
8.3 Förutsättningsläran och den stora generalklausulen	55
8.4 Vilken betydelse har internationella artikelsamlingar för bedömningen av ändrade förhållanden?	59
8.5 Slutsats	60
KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING	62
RÄTTSFALLSFÖRTECKNING	65

Summary

The significance of changed conditions for contractual obligations and liabilities has always been one of the most debated contract law issues. In long-term agreements it is often extremely difficult to forecast all possible effects of a contract due to the fact that conditions under which the contracting parties have entered into such contract may drastically change. The substance of a long-term agreement or contract which has been beneficial for both contracting parties for a long time may, due to the changed conditions, be changed in such way that the agreement will no longer be to the best interest of one of the contracting parties. Even in these cases, the starting-point is, however, that the principle of *pacta sunt servanda* applies. Although in some cases the implementation of *pacta sunt servanda* may lead to absurd consequences due to the changed conditions. For example this may be the case if the enforcement of the agreement will lead to liabilities that are extraordinary onerous for one of the contracting parties. Another example is if the implementation of an agreement contradicts with the purpose of the agreement as such. In these cases the contracting parties may be able to claim that some of the terms in an agreement should be regarded as void. Such cases and exceptions are the topic of this master thesis.

The common rules that can be applied under changed conditions are the doctrine of assumptions or section 36 of the Swedish Contracts Act. Furthermore, there are numerous rules of law which apply for different specific types of agreements or contracts. Such rules often consider and stipulate the effect of a contract if the conditions change. The contracting parties are also offered the possibility to resolve the issues that may arise due to the changed conditions themselves by including different clauses in their contracts. Such clauses should stipulate the implementation of the contractual terms upon changed conditions. However, it is very difficult, if not impossible, to forecast and stipulate all possible unfavourable developments and changes, already in the beginning of a contractual relationship.

The unfavourable developments that may arise due to the changed conditions are divided in two following types of situations. The first type of situation may arise if a contract becomes less beneficial or even disadvantageous compared to the initially intended effect of the contract. The second type of situation is if the fulfilment of all of the contractual terms becomes more onerous or even practically impossible. In the master thesis it is described how one contracting party may avoid bearing all of the risks and liabilities associated with a contract that may arise due to the changed conditions.

This master thesis presents the conditions that should be fulfilled in order to implement the doctrine of assumptions or section 36 of the Swedish

Contracts Act. The legal consequences of implementation of the doctrine of assumptions and section 36 are also described. Another important topic discussed in the master thesis is the correlation between the doctrine of the assumptions and section 36 of the Swedish Contracts Act. Since many of the legal scientists argue in favour of the usage of international principles when section 36 of the Swedish Contracts Act is used for changed conditions, this subject is also described and discussed in this master thesis.

Sammanfattning

Frågan om vilken verkan ändrade förhållanden har i en avtalsrelation har alltid varit ett av kontrakträttens mest uppmärksammade problem. Vid långvariga avtal blir utvecklingen inte sällan annan än vad parterna kunnat förutse vid avtalets ingående. Ett långvarigt avtal kan sålunda under en stor del av giltighetstid ha varit förmånligt för bägge parter, men sedan på grund av ändrade förhållande blivit mindre fördelaktigt för någon av dessa.

Utgångspunkten är dock även i sådana fall att principen om avtalsbundenheten, *pacta sunt servanda* gäller. I vissa undantagsfall kan dock ändrade förhållanden medföra att uppfyllelse av avtalsförpliktelser kan anses som extraordinärt betungande eller att hela syftet med avtalet förfaller för någon av parterna. I sådana fall kan en viss befrielse från avtalsåtagande medges. Det är just dessa undantagsfall som behandlas i detta examensarbete.

De allmänna rättsregler som finns att tillämpa vid ändrade förhållanden är förutsättningsläran och den stora generalklausulen i 36 § avtalslagen. Det finns dessutom ett stort antal särskilda rättsregler för olika avtalstyper som tar hänsyn till oförutsedda förhållanden. Avtalsparterna erbjuds också fler flexibla lösningar. Till exempel har de möjligheten att, genom avtalsreglering, på egen hand kunna ordna de problem som kan uppkomma till följd av ändrade förhållanden. Det är dock väldigt svårt, om inte omöjligt, att redan vid avtalslutet förutse och skydda sig mot alla typer av oförmånliga händelseutvecklingar.

De oförmånliga effekter som kan uppkomma till följd av ändrade förhållanden kan indelas enligt följande. Den ena situationen som kan uppkomma är att förmånerna som följer av avtalet uteblir eller blir mindre än man avsett. Den andra situationen är att den egna fullgörelsen av avtalsförpliktelser blir omöjlig eller på annat sätt mer betungande eller rentav riskfylld. Uppsatsen redogör för hur den drabbade avtalsparten kan undvika att ensam bära dem risker som uppkommer på grund av sådana oförmånliga händelser.

I arbetet presenteras de förutsättningarna som bör vara uppfyllda för att parterna ska nå framgång med åberopande av förutsättningsläran och 36 § avtalslagen samt vilka påföljder parterna kan yrka på med åberopande av respektive rättsgrundsats. En särskild del av arbetet berör en komplicerad fråga om relation mellan dessa bestämmelser. Eftersom många rättsvetenskapsmän anser att vid prövningen av ändrade förhållanden enligt 36 § avtalslagen vägledningen kan tas i internationella artikelsamlingar, kunde denna fråga inte förbigås i detta arbete.

Förord

Med detta arbete avslutar jag mina studier vid Juridiska fakulteten. Det är ett spännande moment för varje student. Jag längtar efter att gå ut i arbetslivet. Men å andra sida är det sorgligt eftersom jag vänder en färgfull sida i mitt liv. Juridicum har blivit mitt andra hem och jag kommer att sakna dettas välbehag. Jag kan med all säkerhet säga att studenttiden hör till de bästa år i mitt liv. Under min studietid har jag träffat många trevliga människor, en del av dem har blivit mina nära vänner och en av dem har blivit min älskade man.

Jag vill tacka alla mina lärare för de kunskaper jag nu behärskar och för deras insatser som förstärkte mitt intresse för juridiken. Ett särskilt varmt tack vill jag rikta till min handledare Ola Svensson för all hjälp jag fick av honom under författandet av detta examensarbete.

Lund, januari 2013.

Förkortningar

AVLK	Lag (1994:1512) om avtalsvillkor i konsumentförhållanden
DCFR	Draft Common Frame of Reference
EU	Europeiska Unionen
HD	Högsta Domstolen
HovR	Hovrätt
JFT	Tidskrifts utgiven av Juridiska föreningen i Finland
JT	Juridisk Tidskrift
NJA	Nytt juridiskt arkiv
PECL	Principles of European Contract Law
Prop.	Proposition
SOU	Statens offentliga utredningar
SvJT	Svensk juristtidning
TR	Tingsrätt
UNIDROIT	International Institute for the Unification of Private Law

1 Inledning

”Om det är något vi med säkerhet kan säga om framtiden, så är det att vi inget kan säga med säkerhet om framtiden.”

Andreas Norlén

1.1 Bakgrund

Ett avtal utgör ett viktigt instrument för samhällelig samfärd. ¹ Principen pacta sunt servanda, dvs. att avtal ska hållas, brukar därför framhåvas som en av de grundläggande hörnstenarna i den svenska rättsordningen. ² Den måste upprätthållas för att avtalsparterna ska kunna lita på varandra, vilket i sin tur positivt påverkar den allmänna omsättningen. Parterna i en ekonomi behöver den stabilitet och förutsebarhet som förtrogenhet om att avtalsförpliktelserna fullgörs innebär. ³ Avtalsbundenheten är nödvändig för att ett samhälle ska kunna fungera på ett tillfredställande sätt. Det skulle få allvarliga konsekvenser om den skulle brytas på alltför lösa grunder.

Trygghet i samhällslivet kräver att avtal ska hållas för att avtalsparterna ska kunna lita på varandra. ⁴ Om den ena parten inte fullgör kontrakt eftersom det blivit mer betungande eller mindre förmånligt för honom, begär parten kontraktsbrott. Dennes motpart kan då kräva fullgörelse av avtalsförpliktelser samt eventuellt skadestånd för uppkommen skada som kontraktsbrottet orsakat. ⁵ Så länge avtalsparterna frivilligt ingår avtal ska det vara gällande. Därför gäller det som huvudregel att vardera avtalsparten själv bär risker för framtida oförmånliga händelseutvecklingar. ⁶

Avtalet ska dock inte hållas till varje pris. ⁷ Den hårda inställningen att kontrakt till varje pris ska upprätthållas till sitt innehåll har mjukats upp med tiden, särskilt i förhållande till konsumenterna. ⁸ Det finns också risker förknippade med överdriven strävan efter att strikt upprätthålla innehållet i ett avtal. Den starkare parten kan utnyttja sin överlägsna ställning genom att ingå avtal som gynnar honom själv på motpartens bekostnad. Därför kan det finnas behov av att kunna ingripa i avtalsförhållanden och skydda den svagare avtalsparten särskilt om han är konsument. Avtal ska uppfattas inte enbart som ett effektivt utan också som ett riskfritt medel för samhällelig samfärd. ⁹ I andra fall kan det, med hänsyn till senare inträffade

¹ Lehrberg, Förutsättningsläran, s. 279.

² Portin, s. 323.

³ Skogh, s. 33.

⁴ Wiberg, s. 774.

⁵ Runesson, s. 19.

⁶ Ramberg, s. 185.

⁷ Skogh, s. 33.

⁸ Adlercreutz, Avtalsrätt I, s. 27.

⁹ Lehrberg, Förutsättningsläran, s. 279.

omständigheter, anses vara oskäligt att kräva från avtalsparten att han ska uppfylla sina avtalsförpliktelser, om uppfyllelsen framstår som orimligt betungande.¹⁰ Även i sådana fall kan det finnas behov av att skydda avtalsparten från negativa verkningar av det inträffade.

1.2 Syfte och frågeställning

Syfte med detta examensarbete är att undersöka vilka lösningar som en avtalspart har i fall ändrade förhållanden medför att avtalsförbindelse blir på något sätt mer betungande eller mindre förmånliga än vad han förutsatt vid avtalets ingående. Eftersom ändrade förhållanden utgör ett av juridikens mest betydelsefulla och omdiskuterade spörsmål är syftet med mitt arbete också att kartlägga och sammanfatta de olika uppfattningar som är härskande inom den rättsvetenskapliga doktrinen och rättspraxis på området samt att analysera problematiken ur de lege ferenda perspektivet.

De centrala frågeställningarna i uppsatsen är:

- Vilka rättsverktyg kan en avtalspart använda sig av i fall något oförutsebart inträffar som negativt påverkar avtalsförhållandena?
- Hur dessa rättsverktyg förhåller sig till varandra? Dvs. hur förhåller sig förutsättningsläran till 36 § avtalslagen?

Andra frågor som också diskuteras i arbetet är:

- Vilka rättsföljder kan aktualiseras vid tillämpningen av 36 § avtalslagen och förutsättningsläran?
- Bör förutsättningsläran avskaffas vid ändrade förhållande?
- Vilken betydelse har internationella artikelsamlingar för bedömningen av ändrade förhållanden i svensk rätt?

1.3 Metod och material

Detta examensarbete är skrivet i enlighet med den klassiska rättsdogmatiska metoden, vilket innebär en genomgång och analys av gällande rätt. De rättskällor som används är lagar, förarbeten, praxis och juridisk doktrin. Det finns en omfattande doktrin och praxis som behandlar oskälighets- och förutsättningsfrågor. Med hänsyn till detta har jag valt att studera den litteratur som är mest välkänd och fått större genomslag på området. De rättsfall som behandlas i detta arbete är domstolavgörande av stor betydelse, där domstolen besvarade omtvistade och omdiskuterade rättsfrågor. Det är således de fall som har varit av stor vikt för den svenska rättsutvecklingen och som man därför inte kan förbise.

¹⁰ Ramberg, s. 185.

I uppsatsen berörs också kort reglering för verkan av ändrade förhållande i internationella artikelsamlingar, vilka utgör en icke bindande akademisk produkt. För detta ändamål har jag tagit del av innehållet i själva artiklarna.

1.4 Avgränsningar

Som framgår av titeln på detta arbete ska enbart bristande förutsättningar och substantiell oskälighet, dvs. en oskälighet som beror på att ändrade förhållanden rubbar den ursprungliga avtalsbalansen, behandlas i denna uppsats. Oriktiga förutsättningar och skälighet som beror på brister vid avtalets ingående lämnas således utanför ramen för detta arbete.

Uppsatsen handlar om ändrade förhållanden som kan uppkomma och påverka avtalsinnehållet vid alla avtalstyper. Därför behandlas enbart allmänna rättsgrundsatser, dvs. förutsättningsläran och generalklausulen i 36 § avtalslagen. Det innebär att en mängd speciella lagstadganden, sådana som exempelvis undantaget från skadeståndsansvar enligt 27 § köplagen, lämnas utanför.

Som det framgår av kapitel 2 i denna uppsats kan omförhandlingen anses vara ett effektivt sätt för parterna att anpassa sina avtalsrelationer mot ändrade förhållande. Detta arbete förutsätter att parterna antingen inte hade någon omförhandlingsskyldighet reglerad i avtalet eller att de inte lyckades med omförhandlingen och att tvisten hamnade i domstol. Tolknings- och utfyllnadsregler lämnas också utanför av utrymmesskäl, trots att det i doktrin finns en åsikt om att tillämpningen av förutsättningsläran är en form av utfyllning av avtal.¹¹

1.5 Disposition

Uppsatsen inleds med en kortare presentation av uppsatsämnet, uppsatsens syfte, frågeställningar, metod och material. Vidare följer huvuddelen där jag behandlar gällande rätt och praxis. Här kartlägger jag i detalj vilka förutsättningar som måste vara uppfyllda för att den drabbade parten ska kunna nå framgång i en rättegång, vilka omständigheter som bör åberopas och vilka rättsföljder som bör yrkas med hjälp av vederbörlig norm. Efter en ingående redogörelse för tillämpningen av förutsättningsläran respektive 36 § avtalslagen vid ändrade förhållanden, följer ett långt avsnitt om det komplicerade förhållandet mellan dessa rättsgrundsatser. Efteråt behandlas frågan om förutsättningsnormens osäkra framtid. I näst sista avsnitt redogör jag för vilken betydelse internationella artikelsamlingar har för bedömningen av ändrade förhållanden i det svenska rättssystemet. Uppsatsen avslutas med en analysdel, där jag kort sammanfattar svar på arbetets frågeställningar, diskuterar och i vissa fall kritiserar de ståndpunkter som finns i doktrin samt analyserar rättspraxis.

¹¹ Lehrberg, Förutsättningslärans rättsföljder, s. 414.

2 Ändrade förhållanden

Frågan om vilken verkan ändrade förhållanden har för en avtalsrelation har alltid varit ett av juridikens mest betydelsefulla spørsmål. Den berörs av olika lagregler och ofta återkommer i rättpraxis samt är uttömmande utforskad i doktrin.¹²

Det ligger i sakens natur att förhållandena ändras med tiden. Risken för att förhållandena ändras är därför betydligt större vid varaktiga avtal, sådana som samarbetsavtal och projekteringsavtal än vid kortfristiga avtal. Krigsfall, naturkatastrofer, brandolyckor, ny lagstiftning, myndighetsbeslut, penningvärdeförsämring, arbetskonflikter och dylikt - alla dessa oväntade händelser kan förorsaka stora svårigheter för någon av avtalsparter att uppfylla sina avtalsförpliktelser. Som huvudregel gäller dock att avtalet består även om ändrade förhållanden medför att det blir mer betungande eller mindre förmånligt för den ena avtalsparten att fullgöra avtalet än vad han hade tänkt sig vid avtalets ingående. Undantag från denna huvudregel förekommer dock.¹³

Det absolut förnuftigaste och det som parterna försöker göra är att skydda balansen i avtalsförhållandena genom att inkorporera i avtal exempelvis omförhandlingsklausuler, force majeure - klausuler, indexklausuler och andra prisklausuler eller villkor som ger rätt att frånträda avtalet i en viss situation osv. Det finns stora fördelar med omförhandlingsklausuler för då är det parterna själva som försöker lösa uppkomna svårigheter inom ramen för befintlig avtalsrelation och utan inblandning av utomstående.¹⁴ Även dessa insatser kan dock inte på ett uttömmande sätt reglera problemet med ändrade förhållanden. Det är oftast omöjligt ur kostnads- och effektivitetssynpunkt att förutse och reglera allt som kan inträffa och negativt påverka en viss avtalsrelation.¹⁵ Problemet kan dessutom uppstå om exempelvis parterna inte lyckas att vid omförhandlingen komma fram till en gemensam ståndpunkt eller om den valda indexen inte återger den aktuella kostnadsutvecklingen.¹⁶ Lyckas således inte parterna att ändra avtalsinnehållet genom en omförhandling och riskerar avtalsrelationer att upplösas, kan jämkning vara en optimal lösning.¹⁷ Vad gäller rätten att frånträda ett avtal i förtid torde det inte vara den lämpligaste lösningen i fall parterna gjort betydande relationsspecifika investeringar eller i fall då den drabbade parten vill att avtalet ska bestå men justeras med hänsyn till de nya omständigheterna.

¹² Lehrberg, Omförhandlingsklausuler, s. 17 f.

¹³ Adlercreutz, Avtalsrätt I, s. 307.

¹⁴ Runesson, s. 421.

¹⁵ Lehrberg, Omförhandlingsklausuler, s. 137.

¹⁶ Runesson, s. 421.

¹⁷ Runesson, s. 415.

Förutom att försöka försäkra sig mot oförutsebara händelser i avtal, kan parterna också återropa de lösningar som ges i deras respektive rättssystem. Flera metoder har utbildats för att bedöma om ändrade förhållanden ska leda till att ett avtal ska jämkas eller ogiltigförklaras.

Fram till början av 1800-talet, fanns det en princip *clausula rebus sic stantibus*, vilken innebar att avtal skulle anses vara slutet under det tysta förbehållet att förhållandena inte kommer att ändras. Om förändringarna hade skett kunde avtalet förklaras ogiltigt.¹⁸ Även om principen fortfarande nämns i den juridiska doktrinen, godtas den inte som rättsregel i praktiken, vilket annars skulle medföra negativa konsekvenser för stabiliteten i affärslivet.¹⁹

En annan lära, omöjlighetsläran, utvecklades under 1800-talet i Tyskland. Den innebär att om det är objektivt sätt omöjligt att uppfylla sina avtalsförpliktelser, befrias man från dessa. Avtalet förklaras således utgöra en nullitet.²⁰ Omöjlighetsläran spelar numera knappast någon betydande roll i svensk rätt.²¹

Det är framför allt förutsättningsläran och 36 § avtalslagen som kan vara till stor hjälp vid ändrade förhållanden. Dessa rättsgrundsatser kommer närmare behandlas i kapitel 3 respektive kapitel 4. Princip om jämkning av oskäliga avtal hade i Sverige redan före generalklausulens tillkomst trängt fram mer och mer och till slut fått en central ställning. Enligt Rodhe hade dock även förutsättningsläran då en viss betydelse i svensk rätt.²²

Vad gäller den grundläggande principen *pacta sunt servanda* och bedömningen av negativa verkningar av oförutsedda händelser, kan följande konstateras. Med den instabilitet som finns på marknaden, med de betydande ekonomiska värden som är inblandade och ofta långa avtalstider kan obalanser och stora besvär uppstå för avtalsparterna med att förverkliga sina kontraktsförpliktelser. Korrigeringar av avtalsinnehåll i efterhand kan därför underlätta fullgörande av avtalsförpliktelser för parterna. Man kan därför inte säga att avtalsförändring vid varje tillfälle medför försvagning av avtalsbundenheten utan tvärtom kan den förstärka avtalsbundenheten på så sätt att avtalet kan fullföljas. Principen *pacta sunt servanda* utgör därför enligt Grönfors inte alltid en övertygande argument mot jämkning eller justering av avtalet.²³

Även Norlén gör följande uttalande rörande avtalsbundenheten: ”det innebär ett betydande mått av fiktion att säga att partsviljan omfattar en riskfördelning beträffande alla efterkommande händelser, även oförutsedda,

¹⁸ Wiberg, s. 774.

¹⁹ Hellner, Speciell avtalsrätt II, häfte 2, s. 60.

²⁰ Hellner, Speciell avtalsrätt II, häfte 2, s. 60.

²¹ Dotevall, s. 449.

²² Rodhe, s. 183.

²³ Grönfors, s. 33.

kostnadsdrivande sådana”.²⁴ Han framhäver att risken att drabbas av betydande kostnader till följd av ändrade förhållanden kan vara lika avskräckande för avtalsparterna som risken att avtalsrelationen inte kommer att bestå.²⁵ Ramberg skriver att det kan vara naturligt att behöva justera avtalet när omständigheter väsentligt förändras.²⁶ I utredningen till 36 § avtalslagen uttalas: ”Inte heller är det av rättssäkerhetsintresse att strikt upprätthålla ett villkor, som vid oförutsedda händelser medför opåräknade fördelar för den ena parten och en lika opåräknad förlust för den andra”.²⁷ Man kan sålunda dra slutsatsen om att justeringen av avtalet även kan ha positiva aspekter såtillvida att den i slutändan gynnar båda parterna i och med att avtalsrelationen fortgår. Parten vet då att om något oförutsebart inträffar som rubbar avtalsrelationer behöver den inte ensam stå risken för detta. Avtalsparterna avskräcks inte från att ingå avtal.

Trots alla dessa argumentationer har svenska domstolar hittills inte varit så benägna att ingripa i avtalsrelationer för att återställa den balansen som ändrade förhållanden har rubbat. Införandet av den stora generalklausulen åsyftade bland annat att underlätta jämkningen i dessa fall.²⁸

²⁴ Norlén, s. 229.

²⁵ Norlén, s. 227.

²⁶ Ramberg, s. 185 f.

²⁷ SOU 1974:83, s. 127.

²⁸ Grönfors, Avtalslagen, s. 267.

3 Förutsättningsläran

3.1 Allmänt

Förutsättningsläran, som har sitt ursprung i tysk rätt, är en allmän rättsprincip som kompletterar ogiltighetsregler i avtalslagen. De principer som ligger till grund för förutsättningslärans tillämpning i svensk rättspraxis har utarbetats i första hand av den danska rättsvetenskapsmannen Henry Ussing.²⁹ Förutsättningsläran har erkänts både i doktrin och i praxis.³⁰ Denna princip har dock tillmätts eftergiven roll av HD samtidigt som man i doktrin emellanåt förespråkar en vid tillämpning av förutsättningsläran.³¹ Hellner anser att förutsättningsläran har fått en återfödelse i svensk rättspraxis. Detta dock inte genom att många kontrakt blivit ogiltigförklarade med stöd av läran utan genom att frågan om huruvida läran kan tillämpas i aktuella fall har prövats.³²

Förutsättningsläran består av regler och principer som under lång tidsperiod har utvecklats i lagstiftning, praxis och doktrin för att lösa de svårigheter som uppkommer på grund av felaktiga förutsättningar.³³ En förutsättning är felaktig om en för förutsättningskontrahenten okänd eller oförutsedd förhållande som är av betydelse för hans avtalsåtagande, visar sig ha förekommit eller inträffat.³⁴

Det finns således två typer av förutsättningar: oriktiga förutsättningar och bristande förutsättningar. Oriktiga förutsättningar innebär att förutsättningar var felaktiga redan vid avtalsslutet.³⁵ Huvudfokus i denna uppsats ligger på bristande förutsättningar som beror på ändrade förhållande efter avtalets ingående. Förutsättningar delas också in i medvetna och omedvetna förutsättningar. Att förutsättningskontrahenten haft medvetna förutsättningar innebär att han medvetet utgått från ett visst antagande vid avtalsslutet. Med omedvetna förutsättningar menas att en omständighet inträffat som förutsättningskontrahenten inte räknat med, men som kunde påverka hans beslut om han gjort det.³⁶ I uppsatsen görs ingen distinktion mellan medvetna och omedvetna förutsättningar eftersom det kan vara svårt att skilja mellan dem och Lehrberg anser att det inte har någon betydelse för riskbedömningsfrågan.³⁷

²⁹ Jansohn, s. 32.

³⁰ Guldberg, s.3.

³¹ Kleineman, Förutsättningsläran tre steg tillbaka? s. 438.

³² Hellner, Förutsättningsläran 1997, s. 201.

³³ Lehrberg, Förutsättningslärans rättsföljder, s. 415.

³⁴ Lehrberg, Förutsättningsläran – en rättsregel i modern svensk rätt, s. 199.

³⁵ Guldberg, s. 1.

³⁶ Adlercreutz, Avtalsrätt I, s. 291.

³⁷ Lehrberg, Förutsättningsläran, s. 83-95.

Olika förutsättningsläror har utvecklats. Man kan urskilja mellan två huvudriktningar i förutsättningsläran: en subjektiv och en objektiv. Enligt den subjektiva förutsättningsläran blir den ena eller båda parternas hypotetiska vilja bestämmande för förutsättningens relevans, medan den objektiva förutsättningsläran tar huvudsakligen hänsyn till objektiva kriterier, dvs. låter relevansfrågan avgöras enligt den skrivna rätten.³⁸ I Sverige förespråkar man den objektiva förutsättningsläran.³⁹

Förutsättningsläran tillämpas i princip enbart på frågor som inte kan lösas på något annat sätt, dvs. som inte regleras i avtalet eller genom en annan rättsnorm, som går före förutsättningsläran och utesluter dess tillämpning.⁴⁰ Detta bekräftas i ett rättsfall NJA 1996 s 410, där HD uttalar att en tillämpning av förutsättningsläran kommer ifråga först om relevanta avtalsvillkor, uttryckliga eller tolkningsvis fastställda, särskilda bestämmelser beträffande avtalstypen eller övriga tillämpliga lagregler saknas. Vidare konstaterar domstolen att förutsättningsläran ska ses som ett komplement till avtalstolkning och ogiltighetsgrunderna i 3 kapitel avtalslagen. Som Adlercreutz uttrycker det, har förutsättningsläran aldrig varit en exklusiv metod för lösningen av särskilda typer av fall.⁴¹

3.2 Förutsättningslärans rekvisit

Tre kriterier ställs upp för att förutsättningsläran ska kunna tillämpas:

- (1) Väsentlighetsrekvisitet;
- (2) Synbarhetsrekvisitet;
- (3) Riskrekvisitet.⁴²

Dessa rekvisit gäller både för oriktiga och bristande förutsättningar.

3.2.1 Väsentlighetsrekvisitet

Väsentlighetsrekvisitet innebär att förutsättningen måste ha varit tillräckligt väsentlig eller bestämmande i den meningen att den har inverkat bestämmande på förutsättningskontrahentens vilja att sluta avtalet på överenskomna villkor.⁴³ Man ska göra ett hypotetiskt prov genom att försöka ta reda på hur förutsättningskontrahenten skulle ha handlat om han vid tidpunkten för avtalsslutet varit rätt informerad, dvs. om han hade känt till de verkliga förhållandena eller förutsett hur de skulle utvecklas i framtiden. Skulle han avstå från att ingå avtal, i vart fall på dessa villkor eller utan förbehåll, anses rekvisitet vara uppfyllt.⁴⁴

³⁸ Guldborg, s. 5.

³⁹ Adlercreutz, Avtalsrätt I, s. 291.

⁴⁰ Lehrberg, Förutsättningsläran – en rättsregel i modern svensk rätt, s. 200.

⁴¹ Adlercreutz, Avtalsrätt II, s. 148.

⁴² Wilhelmsson, s. 452.

⁴³ Ramberg, s. 198.

⁴⁴ Lehrberg, Förutsättningsläran – en rättsregel i modern svensk rätt, s. 189.

Om det inte kan klargöras hur den enskilde förutsättningsparten skulle agera om han hade varit riktigt informerad i aktuellt avseende, ska det presumeras att han skulle agera på samma sätt som en vanlig förnuftig person i samma situation.⁴⁵

Bevisbördan för en förutsättningens väsentlighet ligger som huvudregeln på förutsättningskontrahenten. Han måste bevisa både de förhållanden han åberopar dvs. felaktiga förutsättningar samt att han inte skulle ha ingått avtal på samma villkor om han hade varit riktigt informerad. Är förutsättningen emellertid väsentlig enligt den allmänna uppfattningen, bortfaller bevisbördan.⁴⁶

Enligt Lehrberg har förutsättningslärans väsentlighetsrekvisit betydande stöd i både rättspraxis⁴⁷ och i lagstiftningen⁴⁸. I rättspraxis uppmärksammas dock väsentlighetsrekvisiten väldigt sällan, vilket beror på att det oftast är uppenbart att förutsättningen varit av avgörande betydelse för avtalsparten.⁴⁹

3.2.2 Synbarhetsrekvisitet

Synbarhetsrekvisitet innebär att såväl förutsättningens⁵⁰ existens som dess väsentlighet ska ha varit synbar för motparten. Medkontrahenten ska således ha insett eller bort inse att hans avtalspart utgick från viss förutsättning och att denna förutsättning hade avgörande betydelse för honom.⁵¹

Det krävs emellertid inte att motparten även insett eller bort inse förutsättningens oriktighet, dvs. bort inse att den rättshandlande svävade i villfarelse vid ingående av avtalet. Detta utgör en skillnad i förhållande till 33 § avtalslagen. Dessutom kan 33 § inte åberopas vid bristande förutsättningar eftersom detta lagrum tillämpas enbart på omständigheter vid avtalets tillkomst.⁵²

Från det första delkravet görs undantag för förutsättningar som normalt är för handen vid en viss typ av avtal (typförutsättningar). Undantag från det andra delkravet görs vid förutsättningar som normalt är väsentliga (typiska väsentliga förutsättningar).⁵³ Med beaktande av dessa undantag har synbarhetskravet enligt Lehrberg ett starkt stöd i både praxis och lag.⁵⁴

⁴⁵ Lehrberg, Förutsättningsläran – en rättsregel i modern svensk rätt, s. 202.

⁴⁶ Lehrberg, Förutsättningsläran, s. 211.

⁴⁷ Lehrberg, Förutsättningsläran, s. 180 ff.

⁴⁸ Lehrberg, Förutsättningsläran, s. 185 ff.

⁴⁹ Lehrberg, Förutsättningsläran, s. 181.

⁵⁰ Här menas medvetna individuella förutsättningar. Omedvetna förutsättningar kan traditionellt inte vara synbara, varför synbarhetskravet för dem efterges, se Lehrberg, Förutsättningsläran, s. 275.

⁵¹ Adlercreutz, Avtalsrätt I, s. 292.

⁵² Adlercreutz, Avtalsrätt I, s. 292.

⁵³ Lehrberg, Förutsättningsläran – en rättsregel i modern svensk rätt, s. 189.

⁵⁴ Lehrberg, Förutsättningsläran, s. 275.

Rekvisitet kan uttryckas enklare i en enhetlig regel: En förutsättning är icke relevant om avtalsparten haft skäl att anta att kännedom om sådana förhållanden som de, genom vilka förutsättningen slagit fel, inte skulle avhålla förutsättningsparten från att ingå avtalet på samma villkor. Medkontrahenten har skäl att anta att förutsättningskontrahentens preferenser motsvarar de normala vid den ifrågavarande avtalstypen, om han inte inser eller bör inse att en avvikelse kan föreligga.⁵⁵

Synbarhetsrekvisitet ska som huvudregel vara uppfyllt redan vid tidpunkten för avtalsslutet.⁵⁶ Det är förutsättningskontrahenten som har bevisbördan för förutsättningens synbarhet. Bevisbördan flyttas dock över på medkontrahenten i fall förutsättningen är typiskt väsentlig. Eftersom det i de flesta fall kan vara väldigt svårt att bevisa vad en annan person bortom inse, förefaller beviskravet inte vara särskilt högt ställt.⁵⁷

3.2.3 Riskrekvisitet

Även om både väsentlighets- och synbarhetsrekvisitet är uppfyllda, är utgångspunkten att förutsättningskontrahenten själv bär risken för att förutsättningen slår fel. För att motparten ska stå risken för förutsättningens felaktighet, krävs det att särskilda omständigheter föreligger som gör det rimligt och lämpligt att överflytta risken på motparten.⁵⁸

Riskrekvisitet innebär således att det enligt objektiva överväganden anses skäligt att lägga risken för förutsättningens felaktighet på den andra parten.⁵⁹ Riskrekvisitet är en förkortning av det som traditionellt har kallats för den avslutande relevansbedömningen.⁶⁰

Det finns betydande svårigheter med att dra upp några riktlinjer för bedömningen av riskplaceringen mellan parterna.⁶¹ Svenska domstolar brukar inte resonera kring riskproblemet i domskälen och i doktrin görs inte någon skillnad mellan speciella rättsregler och den allmänna förutsättningsläran. Till stor hjälp kan därför enligt Hellner vara rättspraxis och litteratur i övriga nordiska länder.⁶² Den rådande uppfattningen där är att de förhållanden som kan påverka bedömningen är så varierande att de inte kan sammanfattas i någon enkel norm.⁶³

Enligt Lehrberg har dock följande faktorer betydelse för relevansbedömningen:

- har förutsättningskontrahenten varit i god tro;

⁵⁵ Lehrberg, Förutsättningsläran – en rättsregel i modern svensk rätt, s. 203.

⁵⁶ Lehrberg, Förutsättningsläran, s. 248.

⁵⁷ Lehrberg, Förutsättningsläran, s. 265.

⁵⁸ Lehrberg, Förutsättningsläran, s. 276 f.

⁵⁹ Ramberg, s. 198.

⁶⁰ Lehrberg, Förutsättningsläran – en rättsregel i modern svensk rätt, s. 189.

⁶¹ Vahlén, s. 400.

⁶² Hellner, Förutsättningsläran 1997, s. 206 f.

⁶³ Hellner, Förutsättningsläran 1997, s. 209.

- har motparten givit förutsättningskontrahenten en garanti eller någon annan utfästelse gällande förutsättningens existens;
- har förutsättningskontrahenten annars haft skäl för att lita på dess existens;
- har motparten varit i ond tro rörande förutsättningens existens;
- har någon av parter förorsakat att förutsättningen brustit.⁶⁴

3.2.3.1 Förutsättningskontrahentens goda tro

Förutsättningsläran är tillämplig enbart om förutsättningskontrahenten var i god tro om förutsättningens felaktighet. Dessutom kan han som huvudregeln inte återöppna en förutsättning om han bort inse att den var felaktig.⁶⁵

3.2.3.2 Utfästelse och oriktiga uppgifter

Relevans kan föreligga om medkontrahenten har garanterat förutsättningens riktighet. Relevans kan uppkomma inte enbart när medkontrahenten ger en klar utfästelse utan även om denne på något annat sätt, uttryckligen eller genom enuntiativt beteende, lämnar information som ger förutsättningskontrahenten grund att uppfatta förutsättningen som befogad. Denna relevansgrund gäller framför allt förutsättningar som tar sikte på medkontrahentens prestation, men avser även andra förhållanden.⁶⁶

Som exempel på oriktiga uppgifters relevans kan nämnas NJA 1938 s 312, NJA 1981 s 269, NJA 1985 s 178. I dessa fall motiverades förutsättningsparternas handlande med att de haft stöd för sina förutsättningar i motparternas uttalande. Därmed understryker domstol det nödvändiga sambandet mellan partens förutsättning och handlande.⁶⁷

NJA 1985 s 178 gällde ett köp av fartygsplåtar. När köparen, Kalmar Varv AB, informerade om sina ekonomiska svårigheter, stoppade säljaren leveransen av fartygsplåtar. Efter att varvet genom objektivt sett oriktiga uppgifter tillförsäkrat säljaren om att staten varit tillmötesgående och att ett nytt kapital ska tillföras varvet, leveredes fartygsplåtar. Något kapital har dock aldrig inkommit och varvet fortsattes i konkurs innan betalning skett. HD ansåg att det stått klart för varvet att det avgörande för säljaren för att återuppta leveransen varit att varvets betalningsförmåga var tryggt genom kapitalstillskott från staten. Varvet ansågs vara närmast att bära risken för felaktiga förutsättningar.

Sammanfattningsvis kan det konstateras att förutsättningen är relevant om medkontrahentens oriktiga uppgifter ingivit förutsättningskontrahenten en berättigad tillit.⁶⁸ Det bör dock också anmärkas att även om denna princip

⁶⁴ Wilhelmsson, s. 452 och Lehrberg, Förutsättningsläran, s. 294-546.

⁶⁵ Lehrberg, Förutsättningsläran – en rättsregel i modern svensk rätt, s. 206.

⁶⁶ Lehrberg, Förutsättningsläran, s. 329.

⁶⁷ Hellner, Förutsättningsläran 1997, s. 204 f.

⁶⁸ Lehrberg, Förutsättningsläran, s. 369.

gäller i de flesta fall så gör inte motpartens utfästelse eller andra uppgifter att en förutsättning alltid blir relevant.⁶⁹

3.2.3.3 Befogade förutsättningar

Som nästa relevansgrunder nämner Lehrberg sådana som utan att komma från medkontrahenten kan göra förutsättningar befogade. Han skiljer mellan allmänna och individuella relevansgrunder. En förutsättning är befogad på allmän grund om den stämmer överens med det normala eller om den omständighet, genom vilken förutsättningen slagit fel, ligger så långt från det normala, att förutsättningskontrahenten inte anses behöva beakta den. En förutsättning är befogad på en individuell grund om det i det enskilda fallet finns sådana omständigheter som ger förutsättningskontrahenten ett särskilt stöd för en viss förutsättning. Det kan till exempel handla om uppgifter som lämnats av andra än medkontrahenten, partsbruk m.m.⁷⁰

För att förutsättningen ska bli relevant enligt denna grund krävs det dock att medkontrahenten gjort en vinst på förutsättningskontrahentens bekostnad och i vissa fall att förutsättningskontrahentens syfte med avtalet har förfelats eller att denne annars har lidit betydande skada.⁷¹ Undantag från dessa krav borde dock göras i de fall då medkontrahenten själv har orsakat förutsättningens felaktighet.⁷²

3.2.3.4 Medkontrahentens onda tro

Även om förutsättningen inte anses vara befogad, kan den ändå bli relevant om medkontrahenten varit i ond tro.⁷³ Relevans på grund av ond tro kan föreligga om medkontrahenten insett eller bort inse att förutsättningskontrahenten handlade under inflytande av en felaktig förutsättning eller om han ingav förutsättningskontrahenten en överdriven uppfattning om hur pass säker uppgiften var. Det torde även räcka att medkontrahenten insett eller bort inse att uppgiften faktiskt vilseleder förutsättningskontrahenten.⁷⁴ För relevans krävs det dock att medkontrahentens tystnad ha varit culpös. Vid vissa typer av avtal kan tystnaden vara försvarlig.⁷⁵

NJA 1949 s 134 handlar om en överenskommelse mellan förutvarande konsumföreståndare L och hans tidigare arbetsgivare enligt vilken L skulle få vissa periodiska förmåner så länge han inte skulle bedriva konkurrerade verksamhet inom konsumföreningens verksamhetsområde. Då L började konkurrera med sin tidigare arbetsgivare befriades föreningen från sina

⁶⁹ Lehrberg, Förutsättningsläran, s. 330.

⁷⁰ Lehrberg, Förutsättningsläran, s. 373 ff.

⁷¹ Lehrberg, Förutsättningsläran, s. 511.

⁷² Lehrberg, Förutsättningsläran, s. 545.

⁷³ Lehrberg, Förutsättningsläran, s. 457.

⁷⁴ Lehrberg, Förutsättningsläran – en rättsregel i modern svensk rätt, s. 208. Se även s. 211.

⁷⁵ Lehrberg, Omförhandlingsklausuler, s. 109.

åtaganden. I målet talade åtskilliga omständigheter för att L insett eller bort inse konsumföreningens inställning.

3.2.3.5 Parts orsakande av förutsättningens bristande

Medkontrahentens orsakande av förutsättningens felaktighet kan också få betydelse för relevansbedömningen.⁷⁶ Det bör dock framhävas att medkontrahentens handlande även i dessa fall kan anses vara försvarligt i vissa fall.⁷⁷ Förutsättningen är däremot relevant om medkontrahenten har handlat culpöst, dvs. om han orsakat förutsättningens bristande på ett sätt som framstår som klandervärt. Förutsättningskontrahenten kan i sin tur i vanliga fall inte åberopa en förutsättning, vars bristande han själv har orsakat.⁷⁸

Förutom Lehrbergs relevansgrunder finns det andra grunder som behandlas i doktrin och i rättspraxis. Karlgren framhäver exempelvis att förutsättningen inte kan bli relevant om förutsättningskontrahenten själv har gjort sig skyldig till culpa då han haft bättre möjlighet att överblicka och bedöma förutsättningsläget.⁷⁹ Det ligger i saken natur att förutsättningskontrahenten har bättre kontroll över de omständigheter som hänför sig till honom personligen eller till hans verksamhet, varför han själv ska bära ansvar i sådana förutsättningsfall.

I NJA 1997 s 5 tog HD vid relevansbedömningen hänsyn till huruvida bostadsrättsföreningen hade bättre möjligheter att förutse den negativa utvecklingen på bostadsrättsmarknaden som medförde att köparens förutsättningar brustit och huruvida föreningen hade något inflytande över den. Så ansågs inte vara fallet. HD uttalade att skäl att lägga risken på föreningen skulle finnas om denne agerat klandervärt men inte heller det ansågs vara fallet. Talan bifölls därför inte. I NJA 1981 s 269 hade kommunens särskilda möjlighet att överblicka framtida utveckling varit av relevans för riskplaceringen.

Adlercreutz framhåller att många olika faktorer har betydelse för relevansbedömningen: rättshandlingens art, förutsättningens beskaffenhet, parternas möjlighet att upptäcka riskerna och vem som står närmast att bära dem samt parternas beteende under avtalsförhandlingar och vid avtalslut. På samma sätt som Lehrberg anser Adlercreutz att risken bör läggas på medkontrahenten om denne har vårdslöst framkallat felaktig förutsättningen hos sin avtalspart.⁸⁰ Även enligt en allmän nordisk uppfattning gäller det att om en förutsättning som visar sig vara felaktig beror på att motparten

⁷⁶ Lehrberg, Förutsättningsläran – en rättsregel i modern svensk rätt, s. 211.

⁷⁷ Lehrberg, Förutsättningsläran, s. 512.

⁷⁸ Lehrberg, Förutsättningsläran – en rättsregel i modern svensk rätt, s. 212.

⁷⁹ Karlgren, Avtalsrättsliga spörsmål, s. 120.

⁸⁰ Adlercreutz, Avtalsrätt I, s. 293.

handlat illojalt eller lämnat oriktiga uppgifter så ska den illojala parten bära verkningarna av att förutsättningar slår fel.⁸¹

3.3 Påföljder

Det finns inte något helt entydigt svar på frågan om vilka rättsföljder som kan bli aktuella enligt förutsättningsläran.⁸² Olika författare har helt eller delvis olika uppfattningar. När det i detta arbete talas om ogiltighet som förutsättningslärans påföljd menas både ogiltighet och överksamhet. Terminologiskt sett skulle det dock vara riktigare att tala om ogiltighet som påföljd vid oriktiga förutsättningar och om överksamhet som påföljd vid bristande förutsättningar. Det beror på att avtalet vid bristande förutsättningar inte blir ogiltigt från början, utan enbart överksamt från den tidpunkten då den oförutsebara händelsen inträffade. I svensk doktrin och praxis har dock termen ogiltighet använts även vid bristande förutsättningar, varför jag också använder den för enkelhetens skull.⁸³

Lehrberg är en av de få som påstår att såväl total ogiltighet som olika jämkningar i avtalsinnehållet kan vara rättsföljder av förutsättningsläran. Han anser att även jämkning i skärpande riktning torde vara möjlig med hjälp av läran men uttalar samtidigt med åberopande av NJA 1989 s 614 att man i sådana fall bör tillämpa generalklausulen i 36 §.⁸⁴

Lehrberg anser att i fall en avtalspart vid avtalets ingående hade kunnat försäkra sig mot felaktiga förutsättningar genom ett förbehåll om vederlaget, exempelvis prisavdrag vid köp, kan motsvarande vederlaget utdömas som påföljd även enligt förutsättningsläran. Enligt honom skulle det föra för långt att tillåta återgången av avtalsprestationer i fall då en sådan justering kan ske. För återgången av avtalsprestationer krävs det att förutsättningskontrahenten inte skulle ha ingått avtalet även om han vid avtalets ingående hade kompenserats för felaktiga förutsättningar genom justering av vederlaget, exempelvis prisnedsättning i förhållande till godsets mindre värde.⁸⁵ Det kan uttryckas enklare så att ogiltigheten av avtalet bör komma i fråga om förutsättningskontrahenten överhuvudtaget inte skulle ha ingått avtalet om denne varit riktigt informerad. Jämkningsen skulle i sådana fall kunna ske om förutsättningskontrahenten skulle ingå avtalet men med ett annat innehåll.⁸⁶

Vahlén och Bengtsson delar inte Lehrbergs synpunkt. De anser att den normala påföljden enligt svensk rätt är total ogiltighet. Samtidigt utesluter de inte mindre jämkningar av avtalsinnehåll men endast i undantagsfall.⁸⁷

⁸¹ Hellner, Förutsättningsläran 1997, s. 207.

⁸² Lehrberg, Förutsättningsläran, s. 564.

⁸³ Jfr Lehrberg, Förutsättningsläran, s. 564 ff.

⁸⁴ Lehrberg, Förutsättningsläran – en rättsregel i modern svensk rätt, s. 213 f.

⁸⁵ Lehrberg, Förutsättningsläran – en rättsregel i modern svensk rätt, s. 202.

⁸⁶ Lehrberg, Förutsättningsläran, s. 166.

⁸⁷ Bengtsson, s. 110 och Vahlén, Formkravet, s. 220 f.

Även Adlercreutz uttalar att ogiltighet och överksamhet är den viktigaste ifrågakommande rättsföljden enligt läran.⁸⁸ Ramberg anser i sin tur att ogiltighet är en enda möjliga påföljd som kan bli aktuell enligt förutsättningsläran. Enligt Ramberg utgör läran ”en ”sköld” mot betungande förpliktelser men inte ett ”svärd” med vars hjälp man skulle kunna tillkämpa sig ytterligare fördelar för egen del”.⁸⁹

Huruvida jämkningen i skärpande riktning är möjlig enligt förutsättningsläran har varit föremål för prövning i rättspraxis. NJA 1989 s 614 berör frågan om bl.a. huruvida svarande kan enligt förutsättningsläran åläggas en annan förpliktelse än den som förutsatts i avtalet. Fallet handlar om att före detta makarna felaktigt utgick från att det i avtalet kunde bestämmas att hustrun skulle erhålla hälften av mannens efterlevnadspension från ett försäkringsbolag. Det visade sig dock inte vara möjligt enligt försäkringsvillkoren. Kvinnan yrkade då en motsvarande försäkring från mannen. HD noterade att man i doktrin utgått från att de påföljder som kan aktualiseras med hjälp av förutsättningsläran är total eller partiell ogiltighet eller överksamhet, varför talan inte kunde bifallas enligt förutsättningsläran. Inte heller 36 § avtalslagen ansågs vara tillämpligt. Talan ogillades med hjälp av allmänna kontrakträttsliga grundsatser.

Eftersom kärandens talan ansetts vara av samma karaktär som en talan om skadestånd beräknat enligt det positiva kontraktintresset har också en annan viktig fråga behandlats av domstolen, nämligen huruvida det är möjligt att med hjälp av förutsättningsläran utdöma skadestånd. HD uttalade att skadestånd i form av ersättning enligt det positiva kontraktintresset kan utdömas när det är fråga om kontraktsbrott samt möjligtvis i vissa kvalificerade fall av culpa in contrahendo. Mot denna bakgrund fann domstolen att *”det inte finns anledning att inom rättstillämpningen vidareutveckla förutsättningsläran så att den som gör gällande ogiltighet eller jämkning av en rättshandling med tillämpning av förutsättningsläran också kan tillerkännas skadestånd i form av ersättning för det positiva kontraktsintresset.”*

Sammanfattningsvis kan det konstateras att Högsta domstolens uttalande i NJA 1989 s 614 tyder på att åtminstone som huvudregel är ogiltighet eller överksamhet enda möjliga påföljder som kan bli aktuella vid tillämpningen av förutsättningsläran. En jämkning av avtalet i skärpande riktning går således inte att genomföra med tillämpning av läran. Man kan inte heller skapa en annan förpliktelse än den som följer av avtalet om uppfyllelsen blivit omöjligt.⁹⁰ Huruvida avtalet kan jämkas med stöd av förutsättningsläran i modifierande riktning är dock fortfarande oklart. Domstolen har inte uttalat några invändningar mot en sådan jämkning utan tvärtom sagt att det kan förekomma. Man kan heller inte skapa en ny

⁸⁸ Adlercreutz, Avtalsrätt II, s. 148.

⁸⁹ Ramberg, s. 199.

⁹⁰ Lehrberg, Förutsättningslärans rättsföljder, s. 407.

förpliktelse som till sin natur motsvarar ett skadestånd beräknat enligt det positiva kontraktintresset.

Kleineman ifrågasätter inte utgången i målet.⁹¹ Han anser dock att det finns en klar brist i domsmotiveringen eftersom argumentationen där är rent formell och principiellt hållen. Kleineman anser att förutsättningsläran kunde tillämpas i detta fall och kritiserar domstolen för att den inte hade förklarat varför allmänna kontrakträttsliga grundsatser anses vara bättre att tillämpa i en sådan situation. Enligt Kleineman är dessutom allmänna kontrakträttsliga grundsatser helt likartade med förutsättningsläran.⁹²

Även Lehrberg instämmer med domstolens uttalande men samtidigt anser han att domstolsavgörandet inte hindrar att en förpliktelse inträder eller skärps i andra fall. Detta blir följderna om ett avtalsvillkor genom vilket en part helt eller delvis avstår från en rättighet, förklaras oförbindande eller jämkas i modifierade riktning så att rättigheten helt eller delvis återuppkommer. Detta gäller i fall förpliktelsen grundar sig på lagen, tidigare avtal eller någon annan grund men inte på förutsättningsläran som sådan. Lehrberg menar att i sådana fall ingår förutsättningskontrahenten avtal under felaktiga förutsättningar eftersom han inte förstår att han avstår från sina lagstadgade eller avtalsbaserade rättigheter. Verkan av att detta avstående förklaras oförbindande är att han återigen kan göra sina rättigheter gällande. Rättigheter grundar sig direkt på lag eller avtal och inte på utfyllning av avtalsinnehåll med hjälp av läran. I andra fall än de som nyligen angivits eller som är analoga med dessa torde enligt Lehrberg jämkning i skärpande riktning eller genom att en förpliktelse ersätts av en annan inte förekomma.⁹³

Det är inte heller klart i vilken mån den förpliktade parten kan få sin egen förpliktelse omvandlad till en annan med tillämpningen av förutsättningsläran.⁹⁴

⁹¹ Kleineman, Förutsättningsläran två steg framåt och ett steg tillbaka, s. 528.

⁹² Kleineman, Förutsättningsläran och jura novit curia, s. 886 f.

⁹³ Lehrberg, Förutsättningslärans rättsföljder, s. 412 f.

⁹⁴ Lehrberg, Förutsättningslärans rättsföljder, s. 413.

4 36 § avtalslagen

4.1 Allmänt

Generalklausulen trädde i kraft den 1 juni 1976 i enlighet med regeringens förslag.⁹⁵ Enligt Grönfors är den kanske det mest betydelsefulla stadgandet i hela avtalslagen.⁹⁶ Bestämmelse har motsvarigheter i samtliga nordiska länder. Den danska bestämmelsen har dock vissa mindre skillnader från bestämmelserna i de andra nordiska länderna.⁹⁷

Generalklausulen infördes för att skapa rättvisa mellan avtalsparterna i det enskilda fallet och inte för att tillvarata samhällliga intressen. Som Norlén uttrycker det är syftet med generalklausulen att värja goda avtalsrelationer.⁹⁸ Oskälighetsnormen skapades i första hand för att konsumenterna ska kunna skyddas civilrättsligt mot oskäliga avtalsvillkor.⁹⁹ Dessutom finns det en civilrättslig bestämmelse om ändrade förhållanden i 11 § 2 st. AVLK. Där stadgas det att de omständigheterna som inträffat efter avtalets ingående inte får beaktas till konsumentens nackdel på så sätt att ett avtalsvillkor som annars vore att anse som oskäligt inte kan åsidosättas eller jämkas.

Generalklausulen kan dessutom användas även i avtalsrelationer mellan näringsidkare respektive privatpersoner.¹⁰⁰ Den kan således tillämpas mellan jämbördiga parter i renodlat kommersiella avtalsförhållanden. En sådan tillämpning kan främst bli aktuell vid långvariga avtal då omständigheterna efter avtalets ingående har medfört negativa konsekvenser.¹⁰¹ 36 § avtalslagen har ett väldigt vidsträckt tillämpningsområde och kan åberopas i ett stort antal olikartade situationer.¹⁰²

Redan existensen av en oskälighetsnorm med hjälp av vilken domstolarna får möjligheten att ingripa i avtalsrelationer kan få verkan för den överlägsna parten genom att denne uppmanas avstå från att inta sådana villkor som missgynnar hans motpart. Dessutom kan 36 § avtalslagen förmå kontraktsparterna att påbörja omförhandlingar i fall ändrade förhållanden påverkar avtalsinnehållet på ett negativt sätt.

Tillämningen av generalklausulen i 36 § avtalslagen förutsätter att villkoret är oskäligt med hänsyn till ett antal omständigheter och till avtalets innehåll i övrigt. Prövningen enligt bestämmelsen grundas på en helhetsbedömning,

⁹⁵ Se prop. 1975/76:81.

⁹⁶ Grönfors, Avtalslagen, s. 237.

⁹⁷ Runesson, s. 379.

⁹⁸ Norlén, s. 99 f.

⁹⁹ SOU 1974:83, s. 104 f.

¹⁰⁰ SOU 1974:83, s. 109 f.

¹⁰¹ Dotevall, s. 442.

¹⁰² Norlén, s. 99.

där samtliga relevanta omständigheter beaktas. Man ska inte enbart ta särskilt hänsyn till avtalsbalansen utan även till omständigheter vid avtalets ingående och parternas inbördes ställning för att på så sätt undersöka om den drabbade parten haft möjligheten att bevara sina intressen.¹⁰³ Hur bedömningen går till vid ändrade förhållanden kommer att behandlas närmare i kapitel 4.2.

36 § bör inte tillgripas för att omfördela vinst.¹⁰⁴ Jämkningsen på grund av ändrade förhållanden ska inte heller vara inriktad på att utjämna en parts övertag som utformades redan vid avtalsslutet. Jämkningsen sker på andra grunder och kan i undantagsfall ske även till förmån för en starkare part.¹⁰⁵ Generalklausulen ska inte utgöra ett hinder mot att kunna göra goda affärer. Man ska kunna ingå förmånliga avtal och i viss mån kunna utnyttja sitt fördelaktiga förhandlingsläge. Bestämmelsen är således inte ämnad för kontroll av priser och förmåner.¹⁰⁶

4.2 Generalklausulens rekvisit

Som framgår av 36 § avtalslagen medger lagrummet att avtalsvillkor som blir oskäligen på grund av senare inträffade förhållanden kan jämkas eller lämnas utan avseende. De övriga uppräknade omständigheterna, dvs. avtalets innehåll, omständigheterna vid avtalets tillkomst och omständigheterna i övrigt är inte av något intresse för detta arbete med hänsyn till de avgränsningar som har gjorts i kapitel 1.4.

Oskälighetsbedömningen förutsätter att en jämförelse görs mellan det oskäligen avtalet och något annat, vilket uppfattas som normalt, exempelvis lagregler eller handelbruk.¹⁰⁷ Avtalslagen innehåller emellertid inga bestämmelser om hur oskälighetsbedömning ska gå till. Av utredningen till generalklausulen framgår dock vilka förhållanden som har betydelse för bedömningen av ändrade förhållanden vid långvariga avtal. Hänsyn ska tas till en rad olika omständigheter, bl.a. till avtalsförhållandet under den förflutna tiden.¹⁰⁸

Att någon närmare precisering inte ges i 36 § avtalslagen utgör enligt Ramberg en nackdel varför hon föreslår att vägledning ska tas i internationella artikelsamlingar som i stort sätt överensstämmer med flera rättsordningar och svenska rättsprinciper.¹⁰⁹ Bestämmelser om verkan av ändrade förhållanden finns i artikel III. – 1:110 i DCFR, i UNIDROIT's Principles of International Commercial Contract (fort. UNIDROIT Principles) Art. 6.2. och i Art. 6.111 PECL. De krav som ställs i

¹⁰³ Dotevall, s. 451.

¹⁰⁴ Runesson, s. 415.

¹⁰⁵ Lehrberg, Omförhandlingsklausuler, s. 115.

¹⁰⁶ Ramberg, s. 179.

¹⁰⁷ Ramberg, s. 180.

¹⁰⁸ SOU 1974:83 s. 157.

¹⁰⁹ Ramberg, s. 186.

internationella artikelsamlingar är i princip desamma som i rättskällorna till generalklausulen och som man kan utläsa ur svensk doktrin och praxis om ändrade förhållanden.

Om man sammanfattar de krav som ställs upp i rättskällorna, svensk litteratur och rättspraxis samt internationella artikelsamlingar ska följande rekvisit vara uppfyllda för att avtalet ska kunna jämkas eller upphävas:

- (1) Att avtalsbalansen rubbats väsentligt, och
- (2) Att det inträffade var oförutsebart för den drabbade parten vid tiden för avtalets ingående, och
- (3) Att den drabbade parten inte vid avtalets ingående borde ha räknat med att händelsen kunde komma att inträffa, och
- (4) Att den drabbade parten inte själv hade kontroll över händelseutveckling, och
- (5) Att risken inte lämpligen bör bäras av den drabbade parten.¹¹⁰

Dessa rekvisit kommer nu att behandlas närmare. I och med att rekvisit (2) och (3) är väldigt likartade, kommer de att klarläggas tillsammans under kapitel 4.2.2 med benämning oförutsebarhet.

4.2.1 Obalansen

Tanken om att det ska råda jämvikt mellan avtalsparternas prestationer är väldigt gammal och har sitt ursprung i den romerska rätten.¹¹¹ Balansargument har stor betydelse i många rättssystem.¹¹² Att det råder en skälig balans mellan parternas prestationer utgör ett viktigt kännetecken för den goda avtalsrelationen.¹¹³ En obalans kan vara ursprunglig om den uppkommit redan vid avtalsslutet. En avtalspart kunde redan då samtycka till exempelvis ett överpris. I sådana fall kan man inte ingripa i ett avtalsförhållande med hjälp av generalklausulen eftersom det är parterna själva som kommit överens om denna obalans. Generalklausulen ska inte utgöra hinder mot en lyckad affär.

En obalans kan också inträda senare, särskilt om avtal löper under längre tid. Vid tillämpning av generalklausulen får dock kravet på att det ska råda balans mellan parternas avtalsprestationer en vidare innebörd än att endast avse förhållanden mellan prestationernas värde. Hänsyn ska tas till balansen mellan samtliga förpliktelser och till den riskfördelningen som gäller enligt avtalet. Denna grundsats kallas ekvivalensprincipen.¹¹⁴

Ekvivalensprincipen utgör enligt Runesson en standard för att bedöma vilken verkan och storlek som de negativa effekterna vilka uppkommer på

¹¹⁰ Ramberg, s. 186.

¹¹¹ Norlén, s. 219.

¹¹² Dotevall, s. 447 f.

¹¹³ Norlén, s. 100.

¹¹⁴ Dotevall, s. 443.

grund av ändrade förhållanden har.¹¹⁵ Den syftar till att hindra att en avtalspart får ekonomiska fördelar på den andre partens bekostnad. Principen går ut på att trygga balansen mellan parternas avtalsprestationer och innebär att om avtalsparts prestation minskas i värde så faller risken för detta på motparten.¹¹⁶

Med hänsyn till rättspraxis och doktrin förefaller det som att det viktigaste skälet för att medge jämkningen med åberopandet av ändrade förhållande är just att förhållandena mellan parternas prestationer har rubbats.¹¹⁷ På flera ställen uttalas det i rättskällorna att vid jämkningen ska hänsyn tas till bl.a. relationer mellan parternas prestationer.¹¹⁸ Av förarbetena till 36 § avtalslagen framgår att inte varje förändring av avtalsförhållanden orsakad av oförutsebara händelser kan åberopas till stöd för jämkning. Jämkningsen eller åsidosättandet förutsätter att villkoret framstår som oskäligt.¹¹⁹ Annars skulle stor osäkerhet kunna uppkomma i avtalsförhållandena vilket i sin tur skulle tvinga avtalsparterna att förbygga denna osäkerhet genom att detaljutforma avtalet vilket kräver stora ansträngningar från parterna. Av praktiska skäl bör sålunda obalansen vara ganska omfattande för att ändrade förhållanden ska få rättsliga konsekvenser.¹²⁰ Det är inte tillräckligt att det inträffade allvarligt påverkar avtalsförhållandena, utan händelsen måste medföra sådana svårigheter för den presterade avtalsparten att han tvingas ”bortom offergränsen”. Att offergränsen överskridits innebär att det är orimligt att kräva från den drabbade avtalsparten att uppfylla sina förpliktelser. Man kan kalla detta för ekonomisk force majeure.¹²¹ Ekonomisk force majeure innebär att det är fysiskt möjligt att fullgöra avtal men att avtalspart ändå inte vill göra det på grund av exempelvis det förändrade prisläget.¹²² Vid bedömningen av huruvida jämkning eller bortfall av avtalsförpliktelserna bör ske ska man beakta den tid under vilken svårigheterna består. Hänsyn till tiden tas eftersom förhållande senare återigen kan förändras så att svårigheterna övergår.¹²³

Offergränsen är etablerad i svensk rätt, bl. a. genom bestämmelsen i 23 § köplagen som reglerar vilka fullgörelsesvårigheter säljaren bör tolerera innan avtalet ska jämkas. Det ska vara fråga om ”upppoffringar som inte är rimliga” för att offergränsen ska passeras.¹²⁴ Utgångspunkten är att offergränsen passeras om partens fullgörelse av sina avtalsåtagande blivit extraordinärt betungade på grund av oförutsedda händelser. Bedömningen är skälighetsinriktad och går ut på att väga svårigheter för den ena parten att uppfylla sina avtalsprestationer mot den andre partens intresse av att avtalet

¹¹⁵ Runesson, s. 382.

¹¹⁶ Dotevall, s. 450.

¹¹⁷ Norlén, s. 255.

¹¹⁸ SOU 1974:83, s. 152 f. och prop. 1975/76:81, s. 118 f.

¹¹⁹ Prop. 1975/76:81, s. 127.

¹²⁰ Dotevall, s. 453.

¹²¹ Ramberg, s. 187.

¹²² Portin, s. 325.

¹²³ Ramberg, s. 187.

¹²⁴ Dotevall, s. 454.

fullföljs. En helhetsbedömning ska ske där hänsyn tas till avtalstidens längd, parternas rätt till förtida uppsägningar och deras inbördes ställning.¹²⁵ Skälighetsbedömning bör vara inriktad på de omständigheter som är specifika i det enskilda fallet.¹²⁶

Även Grönfors och Dotevall anser att en jämförelse med internationella artikelsamlingar kan göras för att avgöra hur omfattande obalansen måste vara för att jämkning ska kunna komma ifråga.¹²⁷ Enligt UNIDROIT Principles ska den inträffade händelsen fundamentalt ändra jämvikten i ett kontraktsförhållande. Det är således inte tillräckligt att obalansen är betydande utan den måste vara så omfattande att den allvarligt skakar samvete hos en förnuftig person. I PECL ställs det inga krav på att det ska vara omöjligt att prestera men risken ska vara påtaglig att den presterades ekonomi kraftigt försämras om avtalet fullföljs.¹²⁸ Sammanfattningsvis kan man konstatera att det krävs en kraftig obalans mellan parternas avtalsprestationer för att jämkningen av avtalet ska kunna ske. Runessons krav på obalansen framstår dock inte som lika högt ställda.¹²⁹ Norlén anser att kravet på obalansen bör ställas högre om motparten haft befogat tillit till avtalets fullgörande och vice versa. Tillitsprincipen kan dock återigen behöva vägas mot ekvivalensprincipen. Sammanfattningsvis föreslår han ”påtaglig obalans” som krav för att jämkningen ska kunna ske vilket inte är lika högt ställt som ”extraordinärt betungande”.¹³⁰ Vid jämförelse med PECL uttalar Norlén att i tvist mellan inhemska avtalsparterna finns det inte något hinder mot att tillämpa ett mildare krav för jämkningen.¹³¹

4.2.2 Oförutsebarhet¹³²

Enligt förarbetena är parternas möjlighet att vid avtalsslutet överblicka avtalets konsekvenser av avgörande betydelse vid bedömningen av verkan av ändrade förhållanden.¹³³ Vid långvariga avtal är av naturliga skäl sannolikhet mycket större att någonting kommer att förändras med tiden än vid kortfristiga. Därför är det också svårare att överblicka avtalets konsekvenser. Detta medför att skäl för jämkningen föreligger oftare vid långvariga avtal än vid kortfristiga.

För att ändrade förhållandena ska vara relevanta måste man avgöra om den drabbade avtalsparten förutsett eller bort förutse att svårigheten skulle kunna uppkomma. Om så anses vara fallet ska den drabbade parten själv bära

¹²⁵ Grönfors, Avtalslagen, s. 264 f.

¹²⁶ Dotevall, s. 455.

¹²⁷ Grönfors, Avtalslagen, s. 263 f.

¹²⁸ Dotevall, s. 454.

¹²⁹ Runesson, s. 404 ff.

¹³⁰ Norlén, s. 412.

¹³¹ Norlén, s. 414.

¹³² Behandlas av Lehrberg som ett godtroskrav, förmodligen för att visa likheter mellan de internationella artikelsamlingarnas och förutsättningslärans rekvisit, se Lehrberg, Omförhandlingsklausuler, s. 164 f.

¹³³ Prop. 1975/76:81, s. 127.

riskerna för ändrade förhållanden eftersom han anses ha kunnat försäkra sig mot sådana oförmånliga händelseutvecklingar. Han kunde t.ex. göra ett förbehåll i avtalet eller teckna försäkring. Krav på oförutsebarhet är dock inte särskilt högt ställt. Man kan inte kräva profetisk förutsebarheten från avtalsparten.¹³⁴

Prövningen av om en händelse varit möjligt att förutse ska göras med ett ex ante perspektiv dvs. vad part bort förutse vid avtalets ingående. Det måste ha varit reellt att få kännedom om den aktuella händelsen och att den kunde påverka avtalet. Händelsen kan dock betraktas som oförutsebar även om den kunde förutses om dess inverkan på avtalet varit osannolik. Andra faktorer som får betydelse är om kontraktet är särskilt riskfyllt som vid spekulationer i valutor eller råvaror.¹³⁵ Som exempel kan nämnas att den som förvärvar aktier i ett börsnoterat bolag utgår från att aktiekursen senare inte faller. Men ett sådant köp innefattar också en risk för kursfall och det är inte möjligt att överföra risken för kursfall på säljaren.

Vidare har även tidsfaktor en viss betydelse. Vad gäller långvariga avtal kan det vara svårt att förutse alla de händelser som långt fram i tiden kan orsaka obalansen i avtalet. Man kan därför få bättre chanser till avtalsjusteringen eftersom det inträffade varken kan omfattas av den ena partens vilja eller den andra partens tillit vid avtalets ingående.¹³⁶ Å andra sidan borde parterna i långvariga kontraktsförhållanden inse att det finns större risk att något oförutsebart kan inträffa under tidens gång och att detta på något sätt kan komma att påverka deras avtalsrelationer. Det kan dock noteras att även om en part inte utesluter en möjlighet att en viss händelse ska inträffa kan det hända att den ändå missbedömer dess styrka och i vilken omfattning den ska påverka avtalet. Avvikelse ska emellertid vara större för att jämkning ska kunna ske.¹³⁷

Om det har skett en betydande händelse kort tid efter avtalsslutet kan man hävda att avtalsparten förutsett eller bort ha förutsett det inträffade. I sådana fall får tidsfaktorn karaktär av ”presumtionsgrundande bevisfaktum”. Motsatt presumtion gäller om händelsen inträffar lång tid efter avtalsslutet. Presumtioner kan visserligen brytas i bägge situationer.¹³⁸

Vid bedömningen av om en avtalspart haft möjlighet att förutse ett visst förhållande ska man försöka fastställa hur sannolikt det var att händelsen skulle inträffa. Sannolikheten måste varit av så hög grad att det varit förnuftigt att räkna med händelsen vid avtalsslutet. Det ska ha funnits tecken på att det under avtalstidens gång kan uppkomma omständigheter som ska påverka balansen mellan parternas prestationer.¹³⁹ När det gäller långvariga

¹³⁴ Ramberg, s. 187.

¹³⁵ Dotevall, s. 452.

¹³⁶ Norlén, s. 415.

¹³⁷ Dotevall, s. 451 ff.

¹³⁸ Norlén, s. 415 f.

¹³⁹ Dotevall, s. 453.

avtal, borde parterna sällan nå framgång med åberopande av oväntade förändringar i bl.a. marknadspriset. Norlén noterar att avtalsparterna i vår tid borde förstå att det finns stora risker för att marknadspriser kommer att förändras. De borde alltså i regel inte uppfattas som oväntade prisförändringar.¹⁴⁰

Vilka avtalsparterna är kan också spela en viss roll vid bedömningen. Högre krav ställs på kommersiella avtalsparter med hög kompetens, erfarenhet av den aktuella avtalstypen och tillgångar till kvalificerad rådgivning. Det anses att sådana avtalsparter har bättre möjligheter att göra korrekta förutsägelser.¹⁴¹

Att domstolen vid prövningen tar hänsyn till erfarenhet framgår bl.a. av NJA 1983 s 385. Med hänsyn till den ringa erfarenhet av indexklausuler som funnits år 1950 ansåg HD att markägaren inte rimligen bort förutse att reglering genom anknytning till höstvetete inte skulle motverka urholkning av avgiftens realvärde.

4.2.3 Utom kontroll

Detta rekvisit finns endast i UNIDROIT Principles och innebär att jämkning eller bortfall av oskäligen villkor ska kunna ske enbart om händelsen som rubbade avtalsbalansen orsakats av någonting som ligger utanför den drabbade partens kontroll. Begreppet ”utom kontroll” omfattar de händelserna över vilka avtalsparten inte hade någon möjlighet att råda över. Om man kunde förebygga händelsen eller skadeverkningar av den anses det att händelsen varit inom partens kontroll och vice versa.¹⁴²

Detta krav ställs inte i förarbetena till generalklausulen, men det är rimligt att anta att den parten inom vems kontroll händelsen har skett borde själv bära risker för den.

Principen om kontrollansvar är också kodifierad i svensk lagstiftning, bl. a. i köplagen som reglerar fall där man kan undgå skadeståndsansvar vid kontraktsbrott.¹⁴³ Grönfors och Dotevall anser att de risker som är typiska för parternas verksamheter bör i princip bäras av respektive avtalspart.¹⁴⁴

4.2.4 Riskfördelning

På samma som vid tillämpningen av förutsättningsläran bör domstolen som sista steg bedöma frågan om vem av parterna som är lämpligast att bära risken för den uppkomna obalansen. Som redan tidigare har nämnts gäller det som huvudregeln att avtalsparten själv bär risken för att något

¹⁴⁰ Norlén, s. 410.

¹⁴¹ Norlén, s. 417.

¹⁴² Ramberg, s. 187 f.

¹⁴³ Se bl. a. 27, 40, 57 §§ köplagen.

¹⁴⁴ Grönfors, Avtalslagen, s. 263.

oförutsebart inträffar som gör att avtal inte blir så förmånligt som han räknade med vid avtalets tillkomst. I vissa undantagsfall kan dock så kraftiga förändringar inträffa som helt rubbar en parts förutsättningar och kalkyler. Enligt Ramberg ska hänsyn tas till flertal olika faktorer för att bedöma riskfördelningen: avtalstypen, dess uppbyggnad och klausuler, förhållande som råder i samhället och på marknaden samt vilka är avtalsparterna.¹⁴⁵ Runesson finner att obalansen i sig inte kan utgöra något självständigt riskdelningsargument utan det avgörande bör vara vem som är lämpligast att bära risken för den efterföljande händelseutvecklingen.¹⁴⁶

Enligt Skogh bör ansvaret fördelas 1) med hänsyn till vilken part som framstår som bäst försäkringsgivare och 2) med hänsyn till vem av parterna som har bäst förmåga att förhindra skadans uppkomst. I fall det föreligger en konflikt mellan dessa krav får de vägas mot varandra. Skogh anser att sådan riskfördelning underlättar och effektiviserar handel.¹⁴⁷

Tidsfaktorn beaktas även som ett riskfördelningsargument.¹⁴⁸ Avtalstiden i sig utgör dock inte grund för jämkningen utan den kan påverka bedömningen endast tillsammans med andra omständigheter. Som exempel på detta kan nämnas NJA 1994 s 359 där frågan om evighetsavtal behandlas. Domstolen uttalar i detta fall att avtalsbestämmelser som föreskriver att avtal ska gälla för all framtid inte under alla förhållanden ska betraktas som oskäliga i och för sig och lämnas utan avseende eller jämkas. Ett evighetsavtal utgör således inte i sig ett skäl för jämkning. Avtalet jämkades med hänsyn till samliga omständigheter. Utgången i målet kritiserar av Norlén och Runesson. De båda anser att jämkningen inte borde ha skett.¹⁴⁹ Norlén anser att det är oaktsamt att idag ingå väldigt långvariga avtal och att detta talar mot jämkningen. Hänsyn kan också tas till vem av parterna ville ha en lång bindningstid samt till huruvida avtalet utgör ett samverkansavtal eller inte. Lojalitetsplikten är mindre i det sistnämnda fallet men om den gynnar eller i vart fall icke drabbade parten var mer villig att ha långt bindningstid kan risken för det inträffade läggas till viss del på honom.¹⁵⁰

En annan faktor som påverkar bedömningen är om ena parten intar en underlägsen ställning. I sådana fall krävs det inte att obalansen är av samma omfattning som när parterna är jämbördiga för att jämkningen ska kunna ske.¹⁵¹ Förutsättningar för jämkningen är dock större om en avtalspart är konsument än i affärsmässiga förhållanden.¹⁵²

¹⁴⁵ Ramberg, s. 189 f.

¹⁴⁶ Runesson, s. 409.

¹⁴⁷ Skogh, s. 35.

¹⁴⁸ Runesson, s. 408.

¹⁴⁹ Norlén, s. 421 och Runesson, s. 408.

¹⁵⁰ Norlén, s. 418.

¹⁵¹ Dotevall, s. 457.

¹⁵² Prop. 1975/76:81, s. 127.

Har parterna räknat med att något oförutsebart kommer att inträffa och kommit överens om vem som ska bära risker för det ska jämkningen i regel inte kunna ske. Det gäller särskilt om den part som påtagit sig ansvaret har fått kompensation för detta.¹⁵³ Jämkningsen i sådana fall skulle betyda att parten överkompenseras. Har således den drabbade parten åtagit sig att stå risken för ändrade förhållanden och fått kompensation för det kan han inte begära en omprövning. Kompensationen kan dock vara otillräcklig och befrielse från risken bör i så fall kunna ske.¹⁵⁴

Har obalansen orsakats av försummelse hos den drabbade parten talar detta mot jämkningen. Om obalansen beror på försummelse hos den gynnade parten talar detta för jämkningen.¹⁵⁵

I RH 1980:14 har ett bolag drabbats av stora förluster vilka till övervägande del berodde på valet av indexklausulen. I och med att parterna var jämbördiga kunde det inte antas att bolaget saknade möjligheter att påverka valet av index. Att den drabbade parten själv godtog konsumentprisindex framstod som ett affärsmässigt misstag. HovR ansåg att alla dessa omständigheter talade mot jämkningen. Det som talade för jämkningen var att bolaget redan tidigare sökt att få till stånd en ändring av avtalet, att förluster varit betydande och att bolaget inte hade något avtalsförhållande av större omfattning än det aktuella. HovR ansåg att det skulle vara oskäligt om bolaget ensamt skulle bära risken som uppkom till följd av förhållanden som parterna inte kunde råda över.

Som en annan skälig grund för jämkningen nämns i förarbetena möjligheten att anpassa avtalsvillkoren till ny lagstiftning som trädde i kraft efter avtalsslutet, särskilt om avtalet slutits för obegränsad tid. Med hänsyn till övergångsbestämmelser som i de flesta fall reglerar ny lagstiftningens inverkan på äldre avtal bör generalklausulens tillämpas med försiktighet i sådana fall.¹⁵⁶

Ser man på Dotevalls resonemang kan man också dra slutsatsen att när det gäller samverkansavtal anser domstolen att de bördor som uppkommer till följd av ändrade förhållanden bör fördelas på bägge parterna och inte bäras av en av dem.¹⁵⁷ I RH 1980:14 och i NJA 1983 s 385 beviljades jämkningen på bl.a. den grund att den drabbade parten ansågs företagit ett ursäktligt misstag. Andra faktorer som kan påverka bedömningen är om avtalet är av spekulativ karaktär.¹⁵⁸ Ett tidigare nämnt exempel i kapitel 4.2.2. om aktieköp visar att parterna själva bör stå risker vid spekulativa affärer. Köparen kan inte lägga risken för kursfall på säljaren, då han redan vid avtalets ingående borde förstå att sådana risker är förknippade med

¹⁵³ Prop. 1975/76:81, s. 127.

¹⁵⁴ Norlén, s. 227.

¹⁵⁵ Grönfors, Avtalslagen, s. 260.

¹⁵⁶ Prop. 1975/76:81, s. 128.

¹⁵⁷ Dotevall, s. 455. Närmare om det i kapitel 4.3.2.

¹⁵⁸ Grönfors, Avtalslagen, s. 263.

aktieköp. I princip ska samma relevansbedömning göras som gäller för förutsättningsläran, se 3.2.3.¹⁵⁹

4.3 Påföljder

Av 36 § avtalslagen framgår att det oskäligen avtalsvillkoret får jämkas eller lämnas utan avseende. Om däremot avtalsvillkoret är av sådan betydelse för avtalet att det icke skäligen kan krävas att detta i övrigt ska gälla med oförändrat innehåll, får avtalet jämkas även i annat hänseende eller i sin helhet lämnas utan avseende.

Till skillnad från vanliga lagregler som ofta syftar till att täcka vissa typsituationer, ger 36 § avtalslagen domaren handlingsutrymme att anpassa avtalet till de värderingar som råder i den krets, den affärsbransch där parterna är verksamma.¹⁶⁰ Generalklausulen gör det möjligt för domstolen att välja en praktiskt lämplig lösning för att på så sätt eliminera verkningar av ett oskäligt avtalsvillkor. Valet av rättsföljd beror på flera olika faktorer.¹⁶¹

4.3.1 Ogiltigheten

Den vanligaste formen av ingrepp vid tillämpningen av generalklausulen är att lämna det enskilda avtalsvillkoret utan avseende.¹⁶² I fall ett avtalsvillkor lämnas utan avseende utfylls det lediga utrymmet i den mån det behövs med dispositiv rätt. Det kan medföra nackdelar särskilt för specifika avtalsrelationer, varför domstolen i första hand ska försöka jämka avtalsvillkoret.¹⁶³ Parternas yrkanden kommer dock ändå att vara avgörande.¹⁶⁴

Såväl ett enskilt villkor som flera olika villkor kan åsidosättas. Dessutom kan hela avtalet ogiltigförklaras. När det i detta arbete talas om ogiltighet som generalklausulens påföljd menas det att såväl ett avtalsvillkor som avtalet i sin helhet lämnas utan avseende. Total ogiltighet kan vara en lämplig lösning om avtalet framstår som värdelöst för ena parten och det inte finns någon praktisk möjlighet att hitta en annan godtagbar lösning.¹⁶⁵ Ogiltighet bör alltså komma i fråga enbart om jämkningen av någon anledning inte är möjligt att genomföra. I förarbetena uttalas också att total ogiltighet bör användas restriktivt och bara om parterna yrkat detta. Vid fastställande av påföljden kan ett visst villkor inte ses isolerat utan man måste alltid betrakta kontraktet i dess helhet.¹⁶⁶

¹⁵⁹ Jfr. Ramberg, s. 198.

¹⁶⁰ Dotevall, s. 444.

¹⁶¹ SOU 1974:83, s. 197.

¹⁶² Von Post, s. 255.

¹⁶³ Prop. 1975/76:81, s. 109 f.

¹⁶⁴ Jfr. 17:3 Rättegångsbalken.

¹⁶⁵ SOU 1974:83, s. 197 f.

¹⁶⁶ Prop. 1975/76:81, s. 110.

4.3.2 Jämkningsen

Den kritik som riktas mot jämkningen är att en utomstående domare ingriper i gällande avtalsrelationer och bestämmer vilket innehåll det aktuella avtalet bör ha.¹⁶⁷ Fördelar med jämkningen är att denna rättsföljd är smidigare än ogiltighet. I utredningen uttalas att jämkningen är den rättsföljd som bör föredras i fall en oväntad och vid avtalsslutet oförutsedd omständighet inträffar. Domstolarna har i vilket fall full frihet att välja den lösning de anser vara mest lämplig inom ramen för parternas yrkanden.¹⁶⁸ Jämkningsen enligt 36 § avtalslagen kan ske såväl i modifierande som i skärpande riktning. Det är möjligt att jämka avtalet inte bara på så sätt att det oskäligen villkoret ändras utan även genom att andra delar av avtalet justeras eller att ett nytt villkor tillförs avtalet.¹⁶⁹

I NJA 1989 s 346 har HD slagit fast trots svarandes bestridande att det är möjligt att med hjälp av 36 § avtalslagen utvidga ena partens förpliktelse. I NJA 1983 s 385 har HD jämkat avtalet ”uppåt” samt försett det med indexklausulen vilket inneburit att det också är möjligt att tillfoga avtalet ett nytt innehåll.

Vid en genomgång av praxis kan man notera att HD företar minsta tänkbara ingrepp i kontraktet för att undandöja oskäligheten i det. Dotevall uppmärksammar skillnaden mellan exempelvis köpeavtal där parterna har motstridiga intressen och sådana avtal där parterna har ett gemensamt ändamål. Han avser att sådana avtalsförhållanden där parterna har en intressegemenskap bör betraktas som enkla bolag och att detta ökar krav på parternas lojalitetsplikt. Det bör därför inte krävas samma långtgående upppoffringar innan avtalet jämkas i fall då ett gemensamt syfte är en framträdande del i avtalsförhållandet.¹⁷⁰ Även Runesson genom hänvisning till en norsk skiljedom förklarar att möjligheterna till jämkning ökar i avtal med ett klart samverkansmoment.¹⁷¹

Vad gäller frågan om hur långt jämkningen ska ske för att avtalsinnehållet återigen ska anses vara skäligen ska vikten först fästas vid parternas yrkanden. Runesson anser att jämkningen av avtalet på grund av ändrade förhållanden bör ske på så sätt att den balansen som rådde mellan avtalsprestationer vid avtalets ingående ska återställas. Jämkningsen kan enligt honom inte åberopas för att omfördela avtalets värde utan enbart för att bevara status quo.¹⁷² Norlén kritiserar Runessons argumentation i denna del. Han anser att ekvivalensprincipen inte har en sådan begränsning och att även den ursprungliga obalansen kan angripas och justeras.¹⁷³ Jag skulle nog

¹⁶⁷ SOU 1974:83, s. 120.

¹⁶⁸ SOU 1974:83, s. 121.

¹⁶⁹ Lehrberg, Omförhandlingsklausuler, s. 111.

¹⁷⁰ Dotevall, s. 455.

¹⁷¹ Runesson, s. 413.

¹⁷² Runesson, s. 382.

¹⁷³ Norlén, s. 225.

instämna med Runessons begränsning. Även Norléns argumentation är riktigt såtillvida att man givetvis kan ingripa den ursprungliga obalansen men inte i de fall då en sådan har accepterats av jämbördiga parter som ingick avtal i klart sinne och utan några påtryckningsmedel. Parterna har i sådana fall gjort en övervägt och genomtänkt risktagande och kan därför inte utnyttja situation av ändrade förhållanden som medför att obalansen blir oskälig för att på så sätt kunna förändra den ursprungliga riskfördelningen. Runesson diskuterar, så som Norlén själv har påpekat, situationer av balansrubningen som beror på ändrade förhållanden och den begränsningen han ger ekvivalensprincipen gäller just ändrade förhållanden. Att Runessons uttalande också bekräftas i rättspraxis kan exemplifieras med två rättsfall.

I NJA 1979 s 731 yrkade en markägare höjning av arrendeavgiften samt indexreglering av den. Fallet gäller ett 49-årigt arrendeavtal rörande en tomt för fritidsbostad. HD noterade att arrendeavgiften redan från början var låg och att syftet med jämkningen inte var att tillföra den drabbade avtalsparten en högre vinst än vad han ursprungligen förväntade sig vid avtalsslutet. Varken den låga avgiften, den långa arrendetiden eller avsaknaden av indexklausul gjorde avtalet oskäligt. Utgången i målet fick allmän kritik av Norlén, Hellner, von Post och Lehrberg.¹⁷⁴ Rättsvetenskapsmän anser att jämkningen borde ha skett i detta fall.

I NJA 1983 s 385 som också gäller 49-årigt arrendeavtal, har HD jämkat avtal ”uppåt” med hjälp av 36 § avtalslagen och har därmed återställt den ursprungliga balansen mellan parternas prestationer i enlighet med det värde parterna själva har givit sina respektive prestationer vid avtalsslutet. Skillnaden med det ovan redovisade rättsfallet är att kontraktet i detta fall innehöll en bestämning av arrendet efter priset för höstvetete som ett försök till indexreglering. Markägaren ville således men misslyckades med att skydda sig mot inflation. Detta misstag ansågs av HD vara ursäktligt med hänsyn till den ringa erfarenhet av indexklausuler som rådde under tiden när avtalet ingicks.

I sin kommentar till detta rättsfall uttalar Norlén att HD stödde sitt avgörande inte på ekvivalensprincipen utan på viljeprincipen, dvs. HD strävade att förverkliga den ursprungliga partsviljan.¹⁷⁵

Runesson anser att om det uttryckligen skulle uttalas att utgångspunkten för jämkningen är att återställa den ursprungliga relationen mellan parternas prestationer torde man vinna en hel del i förutsebarhetshänseende. Detta skulle också göra det enklare för parterna att föra sin argumentation och bevisning.¹⁷⁶

¹⁷⁴ Norlén, s. 408, Hellner, Speciell avtalsrätt II, s. 45, von Post, s. 165 och Lehrberg, Förutsättningsläran, s. 424.

¹⁷⁵ Norlén, s. 406 f.

¹⁷⁶ Runesson, s. 425.

Det känns som att Norlén och Runesson pratar om olika situationer. Även om Norlén inte uttrycker sig så kan innebörden av hans uttalande vara att balansen redan ursprungligen var oskäligen. Jämknings kunde därmed ske redan då. Annars motsätter Norlén sig själv eftersom i ett annat sammanhang skriver han att avtalet bör jämkas på så sätt att den ursprungliga balansen mellan parternas prestationer återställs.¹⁷⁷ När det gäller Runessons argumentation menar han med den ursprungliga obalansen ett sådant risktagande, vilket inte kunde anses vara oskäligt och kunde därmed inte jämkas med hjälp av oskälighetsnormen redan innan förhållandena förändrats. Även Grönfors anser att den riskfördelningen som parterna enats om vid avtalets ingående borde bestå med hänsyn till de praktiska svårigheterna som följer av att göra objektiv bedömning av avtalsprestationernas skälighet. Enligt Grönfors bör parternas individuella preferenser vara avgörande för skälighetsbedömningen.¹⁷⁸ I förarbetena uttalas att jämkningen inte kan komma i fråga i alla fall då fördelningen mellan parterna framstår som orättvis och att detta särskilt gäller kommersiella relationer.¹⁷⁹ Det noteras också att den riskfördelning som ska eftersträvas vid skälighetsbedömningen bör vara samma som den vilken parterna kommit överens om vid avtalets ingående.¹⁸⁰

4.3.3 Skadestånd

Det finns inga bestämmelser i avtalslagen som reglerar frågor om skadestånd. Detta utesluter dock inte att domstolen kan ålägga parten att ersätta den uppkomna skadan i en viss situation. Skadeståndsskyldighet förutsätter dock vållande, dvs. uppsåt eller oaktsamhet, hos parten.¹⁸¹ Har parten gjort sig skyldig till kontraktsbrott ska han ersätta sin skadelidande motpart motsvarande det positiva kontraktintresset.¹⁸²

36 § avtalslagen är således inte någon paragraf som i sig föreskriver skadeståndsskyldigheten. Men skadestånd kan utgå om exempelvis en friskrivningsklausul från skadestånd lämnas utan avseende med hjälp av generalklausulen.

¹⁷⁷ Norlén, s. 414.

¹⁷⁸ Grönfors, Avtalslagen, s. 261.

¹⁷⁹ Prop. 1975/76:81, s. 119.

¹⁸⁰ Prop. 1975/76:81, s. 88.

¹⁸¹ Von Post, s. 258 f.

¹⁸² Hellner, Speciell avtalsrätt II, häfte 2, s. 223.

5 Förhållanden mellan förutsättningsläran och 36 § avtalslagen

5.1 Allmänt

Lehrberg hävdar att 36 § avtalslagen och förutsättningsläran är två olika rättssystem som grundas på skilda överväganden som är anpassade för olika typer av fall och är därmed olika i detaljerna. Förutsättningsläran har avtalsparternas beteende och deras förutsättningar i fokus, samtidigt som 36 § avtalslagen tar sikte på huruvida ett avtalsvillkor framstår som oskäligt.¹⁸³ Lehrberg uttalar: *”Här är det fråga om två i princip artskilda bedömningsnormer, även om gränsfall existerar. Vid en bedömning enligt förutsättningsläran har man det medvetet eller omedvetet förutsatta läget som jämförelsenorm för en bedömning av om förutsättningen är relevant. Vid en bedömning enligt 36 § avtalslagen jämför man istället avtalsvillkoret eller dess konsekvenser med en annorlunda, mer objektivt präglad norm för vilka avtalsvillkor som kan godtas i olika situationer, vilken i princip är oberoende av vad parterna förutsatt.”*¹⁸⁴ Även Hellner anser att olikheterna mellan förutsättningsläran och 36 § avtalslagen är betydande. För att jämkningen enligt generalklausulen ska kunna ske krävs det inte några subjektiva omständigheter hos den part som yrkar jämkningen utan enbart att avtalsvillkor är oskäligt.¹⁸⁵ Grönfors och Dotevall anser att det är en nackdel att förutsättningsläran har så stark subjektiv karaktär och att den medför att tillämpningen av den kan få karaktären av spekulationer, särskilt om avtalet ingicks för länge sedan.¹⁸⁶ Även Adlercreutz anser att läran är för subjektiv.¹⁸⁷

Dotevall skriver att i fråga om relationen mellan förutsättningsläran och generalklausulen kan förutsättningsläran användas för att precisera skälighetsstandarden. Han uppmärksammar dock att med hänsyn till generalklausulens objektiva karaktär måste man vid sådan bedömningen bortse från förutsättningslärans subjektiva delar. Vid tillämpningen av 36 § behöver man således inte undersöka avtalspartens faktiska eller hypotetiska förutsättningar. Enligt 36 § krävs det inte heller att dessa förutsättningar utgjorde det övervägande skälet för att ingå avtalet. Domstolen går istället vid tillämpningen av skälighetsnormen direkt in på frågan om vem av parterna bör bära risken för den uppkomna obalansen utan att fästa

¹⁸³ Lehrberg, Förutsättningslärans rättsföljder, s. 415 f.

¹⁸⁴ Lehrberg, Förutsättningsläran – en rättsregel i modern svensk rätt, s. 201.

¹⁸⁵ Hellner, Speciell avtalsrätt II, häfte 2, s. 66.

¹⁸⁶ Grönfors, Avtalslagen, s. 269.

¹⁸⁷ Adlercreutz, Avtalsrätt II, s. 153.

avgörande vikt vid de subjektiva momenten.¹⁸⁸ Vid tillämpningen av 36 § avtalslagen behöver domstolen således inte utreda vad parterna tänkte om framtida utveckling utan kan lägga balansrubbningsen till grund för avtalsjämkningen. Norlén delar Dotevalls uppfattning men anser att både subjektiva och objektiva kriterier kan läggas till grund för tillämpningen av oskälighetsnormen.¹⁸⁹ Som fördel med tillämpningen av 36 § kan också nämnas att den inte innehåller några begränsningar till parternas förutsättningar vid avtalets ingående utan varje efterföljande händelse beaktas.¹⁹⁰

Trots att det finns principiella skillnader, är likheterna mellan förutsättningsläran och 36 § slående.¹⁹¹ Det finns en nära koppling mellan förutsättningslärans tillämpning vid bristande förutsättningar och generalklausulens tillämpning vid senare inträffade förhållanden.¹⁹² När två eller flera rättsregler helt eller delvis reglerar samma situation kan en rättsfråga uppkomma, nämligen vilken av dessa regler bör äga företräde. När det gäller förhållandet mellan förutsättningsläran och 36 § avtalslagen är situationen ännu mer komplicerad. Som det kommer att framgå nedan har vissa rättsvetenskapsmän till och med ifrågasatt framtida behov av förutsättningsläran som rättsregel. I denna del ska dock frågor om vilken regel som ska tillämpas och när den ska tillämpas besvaras. Redan inledningsvis kan det dock påpekas att det är fortfarande relativt oklart hur gränsdragningen sker.¹⁹³ Olika författare förespråkar olika ståndpunkter.

5.2 Bristande och oriktiga förutsättningar

Lehrberg anser att gränsdragningen mellan generalklausulen och förutsättningsläran är något annorlunda vid bristande förutsättningar än vid oriktiga förutsättningar. Generalklausulen tillämpas oftare när omständigheterna ändras efter avtalsslutet. Hans förklaring till varför det i första hand är 36 § avtalslagen som tillämpas vid bristande förutsättningar ter sig övertygande men samtidigt ganska konstitutivt. Han menar att när ändrade förhållanden förorsakar avtalets oskälighet, leder detta till att frågan om parternas förutsättningar får en undanskymd position. Han anför vidare att särskilt när det har förflutit mycket lång tid efter avtalsslutet blir tillämpningen av 36 § avtalslagen mer välgrundad eftersom lärans väsentlighetsrekvisit skulle i sådana fall ge ett mindre rättvisande följder.¹⁹⁴ Lehrberg uttalar: ”Förutsättningslärans traditionella grundsatser har också mindre vägledning att erbjuda, när den felaktiga förutsättningen är av sådan art, att dess bristande ej kunnat förutses vid avtalsslutet (dvs. när ingen

¹⁸⁸ Dotevall, s. 449 f.

¹⁸⁹ Norlén, s. 315.

¹⁹⁰ Jansohn, s. 67.

¹⁹¹ Jansohn, s. 31 f.

¹⁹² Norlén, s. 397.

¹⁹³ Jansohn, s. 31.

¹⁹⁴ Lehrberg, 36 § avtalslagen och förutsättningsläran, s. 256.

motivvillfarelse förelegat) och ej heller någon av parterna haft bättre möjlighet än den andre att överblicka riskerna”.¹⁹⁵

Nedan kommer dock några exempel som visar att både 36 § avtalslagen och förutsättningsläran tillämpas av domstolen vid bristande förutsättningar.

5.2.1 Generalklausulens tillämpning vid bristande förutsättningar

Ovanredovisat fall NJA 1979 s 731 har prövats med hjälp av skälighetsnormen. Parterna har inte åberopat förutsättningsläran. Enligt Lehrberg hade dock den negativa utgången varit detsamma även om läran hade tillämpats. När förutsättningen brister lång tid efter avtalsslutet brukar bedömningen vara sträng. Det är därutöver tveksamt huruvida en direkt förpliktelseökning är möjligt enligt förutsättningsläran.¹⁹⁶

När det gäller ett annat rättsfall där domstolen införde ett nytt villkor i avtalet, nämligen NJA 1983 s 385, framhåller Lehrberg att utgången skulle ha varit annorlunda om läran hade tillämpats då sådan avtalsändring inte hade varit möjligt.¹⁹⁷ Inte heller i detta fall har läran åberopats av parterna.

I RH 1980:14 åberopades bristande förutsättningar i första hand som grund för ogillandet av käromålet. HovR jämkade dock beloppet med stöd av 36 § avtalslagen trots att den åberopades i andra hand. Lehrberg ifrågasätter hovrättens val att tillämpa generalklausulen och anser att utgången skulle vara densamma även enligt förutsättningsläran.¹⁹⁸

Lehrberg uttalar med hänvisning till dessa rättsfall att 36 § avtalslagen gjorde här ett ingrepp på förutsättningslärans traditionella tillämpningsområde.¹⁹⁹

5.2.2 Förutsättningslärans tillämpning vid bristande förutsättningar

Två fall där domstolen tillämpar förutsättningsläran efter generalklausulens tillkomst vid prövningen av bristande förutsättningar kan nämnas här. Det ena har en positiv utgång och den andra en negativ utgång.

I NJA 1981 s 269 hade parterna träffat ett förlikningsavtal enligt vilket arrendatorn skulle frånträda arrendet. Skälet för detta avtal var att kommunen avsåg att arrendeområde framdeles skulle användas för nybebyggelse och inte längre för jordbruk. Förhållandena har emellertid

¹⁹⁵ Lehrberg, Förutsättningsläran, s. 164.

¹⁹⁶ Lehrberg, 36 § avtalslagen och förutsättningsläran, s. 253.

¹⁹⁷ Lehrberg, 36 § avtalslagen och förutsättningsläran, s. 254.

¹⁹⁸ Lehrberg, Förutsättningsläran, s. 161.

¹⁹⁹ Lehrberg, Förutsättningsläran, s. 163.

utvecklats på ett annat sätt. Området har mot vad båda parterna antagit vid förlikningsavtalet kommit att liksom tidigare få användas för jordbruksändamål. När kommunen har erbjudit en annan person att för sådant ändamål arrendera marken, yrkade arrendatorn att förlikningsavtalet skulle förklaras ogiltigt under åberopande att det till grund för förlikningen liggande antagandet om framtida markanvändning visat sig felaktigt och att förutsättningarna för avtalet därför brustit. Förlikningsavtalet förklarades ogiltigt med stöd av förutsättningsläran. Det kan noteras att någon längre tid inte hade förflutit från tidpunkten för avtalets ingående. 36 § avtalslagen har inte ens åberopats av arrendatorn.

I NJA 1997 s 5 är det förutsättningsläran som tillämpas i första hand. En kvinna köpte en bostadsrätt. Bostadsrättsföreningen hade på grund av en kraftigt sjunkande efterfrågan på bostadsrättslägenheter sålt alla de osålda lägenheterna till andra bolag som senare hyrde ut dem till allmänheten. Kvinnan yrkade då att hennes förvärv skulle ogiltigförklaras. Som grund åberopade hon att det var en väsentlig förutsättning för henne att få bo i ett bostadsområde och inte i ett hyresområde. Hennes förutsättning ansågs både väsentlig och synbar men vid relevansbedömningen ansågs det inte finnas skäl för att lägga risken på föreningen. Efter det hade även prövningen enligt 36 § avtalslagen skett, men domstolen fann inte avtalet oskäligt. Varför domstolen valde att först pröva avtalets giltighet enligt förutsättningsläran kan bero på den påföljd som yrkades.

5.3 Vilken påföljd yrkas?

Enligt Hellner är tillämpningen av förutsättningsläran eller 36 § avtalslagen i viss mån beroende av vilken rättsföljd parterna yrkar.²⁰⁰ Som det kommer att framgå nedan kan sådan slutsats dras även av rättspraxis och förarbetena. Lehrberg anser däremot att den yrkade påföljden inte kan ensam motivera valet mellan tillämpningen av dessa rättsgrundsatser.²⁰¹

Hellner som behandlar förutsättningslärans tillämpning vid ändrade förhållanden enbart under rubriken ”overksamhet” anser att förutsättningsläran är en enda princip som kan tillämpas i fall förändringen medför att syfte med avtalet helt förfelats.²⁰² Jämkningsenligt 36 § avtalslagen är i sin tur den mest användbara lösningen för anpassning av kontraktet efter ändrade förhållanden.²⁰³

²⁰⁰ Hellner, Speciell avtalsrätt II, häfte 2, s. 65.

²⁰¹ Lehrberg, 36 § avtalslagen och förutsättningsläran, s. 257.

²⁰² Hellner, Speciell avtalsrätt II, häfte 2, s. 61.

²⁰³ Hellner, Speciell avtalsrätt II, häfte 2, s. 64.

5.3.1 Ogiltighet

I förarbetena framhålls att ifall total ogiltighet eftersträvs ska man i första hand tillämpa förutsättningsläran och inte 36 § avtalslagen.²⁰⁴ Även Lehrberg anser att förutsättningsläran bör tillämpas först om ogiltigheten av avtalet som sådant yrkas på grund av felaktiga förutsättningar. I sådana fall förutsätter generalklausulens tillämpning att ett avtalsvillkor är oskäligt samt att oskäligheten inte grundar sig endast på avtalspartens felaktiga eller bristande förutsättningar.²⁰⁵

I avsnitt 3.2.3.2 redovisat rättsfall NJA 1985 s 178 är också av stor betydelse för bedömningen av relationer mellan skälighets- och förutsättningsnormer. Säljaren av fartygsplåtar yrkade ogiltigförklaring av leveransavtalet samt utfående av plåten från konkursboet. 30, 33 och 36 §§ avtalslagen samt förutsättningsläran åberopades. 30 och 33 §§ ansågs inte vara tillämpliga. Vad gäller valet mellan tillämpning av förutsättningsläran och 36 § avtalslagen anförde domstolen att när det görs gällande att avtalet som sådant är ogiltigt på grund av felaktiga förutsättningar vid avtalsslutet, så ligger det närmast till hand att först göra ogiltighetsprövning enligt förutsättningsläran. Avtalet ogiltigförklarades således med hjälp av förutsättningsnormen.

Lehrberg anser att man inte ska läsa domstolen uttalande i NJA 1985 s 178 e contrario. Förutsättningsläran kan enligt honom tillämpas även vid bristande förutsättningar och även om jämkningen av ett avtalsvillkor yrkas av parten.²⁰⁶

Lehrberg har ingående analyserat varför HD har valt att istället för att tillämpa en lagfäst generalklausulen tillämpa den omdiskuterade förutsättningsläran. Han menar att det finns tre olika omständigheter som var för sig eller tillsammans kan vara utslagsgivande. Lehrberg menar att redan den omständigheten att *felaktiga förutsättningar åberopas* har en viss betydelse. Vidare har leverantören yrkat *ogiltighet av avtalet som sådant*, samt att det rör sig om *förutsättningar som var felaktiga redan vid avtalets ingående*, dvs. fråga om oriktiga förutsättningar. Lehrberg anför dock att de två sist anförda omständigheterna inte kan ensamma medföra att förutsättningsläran ska slå över generalklausulen, eftersom även med hjälp av 36 § avtalslagen kan hela avtalet förklaras ogiltigt. Förutsättningsläran är dock mindre lämplig att tillämpa i sådana situationer där oförutsedda händelser inträffar först lång tid efter avtalets ingående.²⁰⁷

²⁰⁴ Prop. 1975/76:81 s. 128.

²⁰⁵ Lehrberg, 36 § avtalslagen och förutsättningsläran, s. 257.

²⁰⁶ Lehrberg, 36 § avtalslagen och förutsättningsläran, s. 260.

²⁰⁷ Lehrberg, 36 § avtalslagen och förutsättningsläran, s. 250 ff.

5.3.2 Jämkning

Som det framgått tidigare har tillkomsten av 36 § avtalslagen givit domstolar frihet att välja den lösning som i det enskilda fallet ter sig mest praktisk. Förutsättningsläran medger inte samma flexibilitet vid valet av påföljd som 36 § avtalslagen.²⁰⁸ Huruvida man kan jämka avtalet med hjälp av förutsättningsläran eller inte råder det delade åsikter om. Som det har framgått tidigare anser Lehrberg med hänvisning till rättspraxis att jämkning av ett avtalsvillkor är möjlig även enligt förutsättningsläran. Adlercreutz hävdar att det för utfyllning eller jämkning av avtalet för positiv relevans formuleras ett skärpt subjektivt rekvisit. Det krävs att motparten inte enbart bort inse utan verkligen insett eller måste antas ha insett förutsättningens existens och innehåll samt dess väsentlighet för förutsättningskontrahenten.²⁰⁹ Lehrberg finner att förutsättningsläran sällan kan tillämpas i dessa fall och att det istället är 36 § avtalslagen som ska användas. Enligt Lehrberg bör det skärpta subjektiva rekvisitet upprätthållas enbart när det gäller en direkt förpliktelseökning. Samtidigt hävdrar han att det förhållandet att jämkning i skärpande riktning är möjligt enligt 36 § avtalslagen talar för att tillåta det även enligt förutsättningsläran utan att uppställa skärpt subjektivt rekvisit.²¹⁰

Frågan om huruvida man kan jämka avtalet i skärpande riktning med hjälp av förutsättningsläran har behandlats i NJA 1989 s 614. Domstolen, som avgjorde frågan mot bakgrund av generalklausulens tillkomst och flexibilitet uttalade: *”I detta läge finns det inte någon anledning att i rättstillämpningen ge förutsättningsläran den mera vidsträckt tillämpning, som skulle bli följden, om i stort sett vilka civilrättsliga rättsverkningar som helst skulle vara möjliga att åstadkomma med tillämpning av förutsättningsläran. Det synes åtminstone i princip vara ändamålsenligt och i bättre överensstämmelse med lagstiftarens intentioner att en sådan prövning sker inom ramen för generalklausulen och inte med tillämpning av förutsättningsläran.”*

Lehrberg kritiserar domstolens avgörande och framhåller att det är olämpligt att tillämpa 36 § avtalslagen vid felaktiga förutsättningar bara på den grunden att den rättsföljd som yrkas är jämkning i skärpande riktning.²¹¹ Enligt honom ska frågan om felaktiga förutsättningar i första hand avgöras enligt förutsättningsläran och 36 § avtalslagen ska tillämpas enbart när ett avtalsvillkor är oskäligt även bortsett från avtalsparternas förutsättningar. Generalklausulen bör dessutom tillgripas om förutsättningen antingen är irrelevant enligt förutsättningsläran eller om skälighetsbedömningen är säkrare i det enskilda fallet.²¹²

²⁰⁸ Lehrberg, 36 § avtalslagen och förutsättningsläran, s. 258.

²⁰⁹ Adlercreutz, Avtalsrätt II, s. 148 f.

²¹⁰ Lehrberg, 36 § avtalslagen och förutsättningsläran, s. 258 f.

²¹¹ Lehrberg, Förutsättningslärans rättsföljder, s. 417.

²¹² Lehrberg, 36 § avtalslagen och förutsättningsläran, s. 260.

Även Kleineman kritiserar domstolens val att tillämpa 36 § avtalslagen istället för förutsättningsläran. Han anser att det är orimligt att först uttala att det är mer ändamålsenligt och står i bättre överensstämmelse med lagstiftarens syfte att prövningen sker inom ramen för generalklausulen och inte med tillämpningen av förutsättningsläran, samtidigt som man senare kommer fram att avtal inte kan jämkas med hjälp av 36 § avtalslagen eftersom avtalsvillkor är inte oskäligt i sig utan enbart omöjligt att uppfylla. Vidare ifrågasätter Kleineman domstolens resonemang kring ovillighet att utsträcka förutsättningsläran. Han ställer frågan om varför det ska vara möjligt att åstadkomma vilka rättsföljder som helst med tillämpning av allmänna kontrakträttsliga grundsatser men inte med förutsättningsläran. Han anser att om generalklausulens tillkomst minskat betydelse av förutsättningsläran borde den även minska betydelsen av allmänna kontrakträttsliga grundsatser i samma mån. Kleineman framhåller att HD har brutit en korrekt tankekedja. Han uttalar att samma rättsregel kunde utvecklas med stöd av förutsättningsläran. Enligt honom är det dock av underordnad betydelse med hjälp av vilken princip domstolen skapar en ny regel.²¹³

Som exempel på att domstolen tar avstånd från att med hjälp av förutsättningsläran utdöma direkt förpliktelseökning kan också nämnas NJA 1955 C 927 där hyresersättning har delvis gjorts beroende av restaurangens omsättning. När restaurangföretag efter några år inskränkte sin verksamhet genom att slopa lunchserveringen, sjönk omsättningen och därmed även hyresersättningen. Fastighetsbolaget yrkade ersättningen som om lunchserveringen fortfarande pågick. Bolaget motiverade det med att lunchserveringen har varit en väsentlig förutsättning för avtalet samt att den var synbar för restaurangföretaget. HovR ogillade målet och prövningstillstånd vägrades av HD.

36 § avtalslagen tillämpas enligt Lehrberg i fall där ändrade förhållanden har lett till en obalans mellan parternas förpliktelser i ett bestående avtalsförhållande och där en jämkning i skärpande riktningen yrkas som påföljd. Som exempel nämner han fall när en arrendeavgift framstår som oskäligt låg på grund av en oförutsedd penningvärdeminskning. Han anser dock att även förutsättningsläran kan tillämpas i dessa fall och att detta inte skulle vara oförenligt med avgörandet i NJA 1989 s 614. Han menar att arrendeavgiften i exemplet kan höjas enligt förutsättningsläran eftersom fastighetsägarens plikt att tillhandahålla tomten inte kan jämkas i inskränkande riktning. Enligt honom är det inte tillräckligt att en jämkning nedåt är omöjlig för att utesluta tillämpning av läran utan istället kan jämkningen nedåt ersättas av jämkningen uppåt. Men även Lehrberg instämmer med att 36 § är mer lämpligt rättsmedel för lösning av obalansproblematiken i bestående avtalsförhållande.²¹⁴

²¹³ Kleineman, Förutsättningsläran två steg framåt och ett steg tillbaka, s. 530 ff.

²¹⁴ Lehrberg, Förutsättningslärans rättsföljder, s. 416 f.

5.4 Oskäligt villkor – en förutsättning för generalklausulens tillämpning?

I sin strävan att besvara samma fråga som ställs i detta kapitel, dvs. när förutsättningsläran respektive 36 § avtalslagen ska tillämpas, kommer von Post fram till att den inte kan besvaras entydigt. Enligt honom står två domstolsavgöranden mot varandra.²¹⁵ I NJA 1985 s 178 uttalar domstolen att i fall total ogiltighet yrkas ska man i första hand tillämpa förutsättningsläran. I NJA 1996 s 410 framhävs däremot att förutsättningsläran utgör enbart ett komplement till avtalslagens ogiltighetsregler till vilka jämväl 36 § avtalslagen hör.

Von Post tolkar flera rättsvetenskapsmäns uttalanden som att tillämpningen av generalklausulen förutsätter att avtalet innehåller åtminstone ett oskäligt avtalsvillkor. Von Post menar att i fall då kontraktet inte innehåller något identifierat oskäligt villkor ska förutsättningsläran användas för att ogiltigförklara avtalet.²¹⁶

Rent språkligt kräver 36 § ett avtalsvillkor som ska angripas. Frågan om huruvida ordet avtalsvillkor utgör en begränsning av generalklausulens tillämpning har dock inte prövats i rättspraxis. Rättsläget är således oklart.²¹⁷ Mot en sådan begränsning talar den omständigheten att vid oskälighetsprövningen ska helhetsbedömningen av hela avtalsrelationer företas, dvs. avtalsvillkor ska inte bedömas isolerat. Även om det inte finns något oskäligt avtalsvillkor som klart kan identifieras i kontraktet, betyder det inte att avtalet framstår som godtagbart. Det rättsfall som von Post åberopar som stöd för sitt uttalande kan också kritiseras. I NJA 1989 s 614 uttalade HD att en omöjlighet att uppfylla sina avtalsförpliktelser medför inte att avtalet framstår som oskäligt. Man skulle kunna påstå motsatsen, dvs. att i vissa fall såsom i det aktuella rättsfallet kan omöjlighet att uppfylla avtal framstå som oskäligt vilket i sin tur rättfärdigar tillämpning av generalklausulen.

Sammanfattningsvis kommer von Post till följande: generalklausulens tillämpning förutsätter åtminstone ett oskäligt avtalsvillkor. Förutsättningsläran äger i sin tur tillämpning om den grundläggande förutsättningen för avtalet över huvud taget inte nämns i kontraktet.²¹⁸

5.5 Har 36 § ersatt förutsättningsläran?

I utredningen till 36 § avtalslagen anförs att det aldrig har varit avsikt att generalklausulen skulle ersätta förutsättningsläran även om någon part haft

²¹⁵ Von Post, s. 286.

²¹⁶ Von Post, s. 286 f.

²¹⁷ Jansohn, s. 25.

²¹⁸ Von Post, s. 288.

bristande förutsättningar.²¹⁹ Denna uppfattning delades i princip av föredragande statsråd som uttalade samtidigt att förutsättningslärans betydelse torde minska efter införandet av generalklausulen.²²⁰

Lehrberg anser att departementschefs uttalande kan uppfattas som missvisande eftersom han anser att det är oförenligt att dela utredningens uppfattning samtidigt som man ifrågasätter förutsättningslärans framtid. Enligt Lehrberg ska hänsyn tas till de olika rättsliga övervägandena som generalklausulen och förutsättningsläran bygger på. 36 § avtalslagen har erhållit en mycket vidsträckt formulering och den enda begränsning som lagrummet har är kravet på oskälighet. Oskälighetsbegreppet är emellertid ganska vagt. Det har genom uttalandena i förarbeten och praxis preciserats på så sätt att en helhetsbedömning ska göras. Hänsyn ska tas till en rad olika omständigheter. Lehrberg menar dock att generalklausulen inte tar särskilt hänsyn till sådana fall där oskäligheten beror på att någon av avtalsparter svävat i villfarelse vid avtalslutet. Enligt honom är det i sådana fall förutsättningsläran ska äga tillämpning.²²¹

I sitt försök att tolka departementschefens uttalande kommer Lehrberg fram till följande. I första hand ska förutsättningsläran tillämpas om det föreligger en felaktig förutsättning. Men om förutsättningen inte är relevant kan omständigheterna ändå vara sådana att ett avtal kan anses vara oskäligt. I så fall kan man ingripa med hjälp av generalklausulen. Det verkar självklart att förutsättningsläran inte hindrar återopande av 36 § avtalslagen i sådana fall.²²² Enligt Lehrberg bör förutsättningsläran i alla fall tillämpas av domstolar om väsentlighets – och synbarhetsrekvisit är uppfyllda samtidigt ska de viktigaste synpunkterna för riskprovningen ta avstamp i förutsättningsläran.²²³

Lehrberg anser att det finns en huvudprincip som innebär att förutsättningsläran tillämpas om det föreligger eller inträffar omständigheter som gör att det verkar vara oskäligt att avtalet blir gällande mot den ene avtalsparten, främst på grund av att han inte räknat med detsamma vid ingående av avtal. Förutsättningsläran bör alltså tillämpas om avtalets oskälighet beror på felaktiga förutsättningar. Om däremot det obeaktade förhållandet eller förändring medför att ett avtalsvillkor blir oskäligt även bortsett från förutsättningen, kan 36 § avtalslagen istället tillämpas.²²⁴

Adlercreutz anser att generalklausulen har betydelse främst som incitament till omförhandlingen och påpekar att den inte trängt undan tidigare använda lösningar för skydd mot ändrade förhållandena.²²⁵

²¹⁹ SOU 1974:83 s. 157.

²²⁰ Prop. 1975/76:81, s. 128.

²²¹ Lehrberg, 36 § avtalslagen och förutsättningsläran, s. 251 f.

²²² Lehrberg, 36 § avtalslagen och förutsättningsläran, s. 252 f.

²²³ Lehrberg, 36 § avtalslagen och förutsättningsläran, s. 254.

²²⁴ Lehrberg, 36 § avtalslagen och förutsättningsläran, s. 255 f.

²²⁵ Adlercreutz, Avtalsrätt II, s. 167 f.

5.6 Förutsättningsläran – ett komplement till generalklausulen?

I NJA 1996 s 410 gör HD ett uttalande gällande förutsättningslärans ställning i det förmögenhetsrättsliga regelsystemet. Enligt domstolen utgör förutsättningsläran främst ett komplement till avtalstolkning och ogiltighetsgrunderna i avtalslagen. Kleineman anser att detta rättsfall inte har något nyhetsvärde i sig utan enbart bekräftar vad som varit den allmänna uppfattningen sedan länge. Han uttalar att förutsättningsläran har en viktig kompletterande roll men att läran ”inte kan göra anspråk på en sådan central position som man måhända kunnat uttolka ur den senaste tidens diskussion”.²²⁶

Lehrberg framhäver att förutsättningsläran är enbart ett hjälpmedel och att det inte finns någon skyldighet att tillämpa den. Man väljer själv att antingen tillämpa eller inte tillämpa den. Denna valfrihet utgör emellertid inte något argument emot lärans tillämpning enligt honom.²²⁷ Lehrberg anser att det är mer korrekt att tala om utfyllning när förutsättningsläran används. Eftersom det inte finns någon klar gräns mellan utfyllning och ogiltighet kan dock förutsättningsläran uppfattas som både ogiltighetsläran och tolkningsläran.²²⁸

I ett annat sammanhang där generalklausulen och förutsättningsläran behandlas utifrån parternas möjlighet att framtvunga förlikningen, uttalar dock Lehrberg att det är 36 § avtalslagen som kan användas som ett komplement till förutsättningsläran i fall ändrade förhållanden hade påverkat avtalsrelationer.²²⁹

5.7 Kan man dra någon slutsats?

Som von Post har anfört finns det inte något enhetligt svar på frågan vilken rättsregel har företräde och när. Olika rättsvetenskapsmän har olika uppfattningar. Vissa riktlinjer kan man nog ändå försöka att dra.

Enligt Lehrberg kan förhållandena mellan förutsättningsläran och 36 § avtalslagen sammanfattas enligt följande. Förutsättningsläran bör i första hand tillämpas vid felaktiga förutsättningar. För flertalet sådana fall ger förutsättningsläran mer preciserade bedömningsgrunder. Är förutsättningen irrelevant eller är relevansfrågan svår att bedöma bör dock 36 § avtalslagen kunna tillgripas ifall ett avtalsvillkor är oskäligt även bortsett från förutsättningen.²³⁰

²²⁶ Kleineman, Förutsättningsläran tre steg tillbaka? s. 441.

²²⁷ Lehrberg, Förutsättningsläran, s. 172.

²²⁸ Lehrberg, Förutsättningsläran, s. 176.

²²⁹ Lehrberg, Omförhandlingsklausuler, s. 123.

²³⁰ Lehrberg, Förutsättningsläran – en rättsregel i modern svensk rätt, s. 201.

Denna gränsdragningsnorm mellan 36 § avtalslagen och förutsättningsläran har kritiserats av Wilhelmsson. Han påstår att i fall det finns en lagstadgad regel enligt vilken alla slags omständigheter ska beaktas, kan det anses vara omotiverat att med hjälp av en konkurrerande lära förklara en viktig omständighet irrelevant.²³¹ Även Norlén anser att Lehrberg vill inskränka generalklausulens tillämpningsområde mer än vad som är lämpligt.²³² Lehrberg själv noterar förvisso att i regel medför alla felaktiga förutsättningar att något avtalsvillkor anses vara oskäligt i en mer allmän betydelse.²³³ Därför uttalar Norlén att med hänsyn till att 36 § reglerar just oskäliga avtalsvillkor ligger det nära till hands att tillämpa oskälighetsnormen på alla de fall som tidigare var att bedöma enligt förutsättningsläran.²³⁴

Norlén finner således inga hinder mot att tillämpa generalklausulen i de fall där det enda som kan angripas är partens felaktiga förutsättningar.²³⁵ Han anser att både generalklausulen och förutsättningsläran vilar i stor sett på samma värdegrunder och att en strikt gräns därför inte ska dras mellan bestämmelsernas respektive tillämpningsområden. Den största skillnaden mellan generalklausulen och förutsättningsnormen är enligt Norlén de rättsföljder man kan åstadkomma med hjälp av dessa.²³⁶

Förarbetena och domstolens uttalanden i NJA 1985 s 178 och NJA 1989 s 614 innebär att den yrkade rättsföljden kan inverka på valet mellan förutsättningsläran och 36 § avtalslagen. Förutsättningsläran bör tillämpas i första hand om det görs gällande att avtalet som sådant är ogiltigt på grund av oriktiga förutsättningar. Det är viktigt att uppmärksamma att NJA 1985 s 178 gäller just oriktiga förutsättningar. I alla andra fall dvs. i fall jämkningen av ett avtalsvillkor yrkas eller om bristande förutsättningar görs gällande, särskilt i långvariga avtal, ska generalklausulen i 36 § ingripas. Lehrberg är dock av en annan uppfattning och hävdar att frågan om vad som gäller i sådana andra fall är fortfarande obesvarad, varför man inte kan uppfatta uttalande motsatsvis.²³⁷ Man bör således inte glömma att förutsättningsläran kan tillämpas även vid bristande förutsättningar.

²³¹ Wilhelmsson, s. 459.

²³² Norlén, s. 308.

²³³ Lehrberg, Förutsättningsläran, s. 156.

²³⁴ Norlén, s. 308.

²³⁵ Norlén, s. 316.

²³⁶ Norlén, s. 399.

²³⁷ Lehrberg, Förutsättningsläran, s. 167.

6 Förutsättningsläran framtid

Förutsättningsläran hör till de mest svåröverskådliga och oklara civilrättsområdena. Den är omstridd, kritiserad och utförligt diskuterad.²³⁸ Det kan framstå som underligt att meningarna bland rättsforskare om förutsättningslärans betydelse i svensk rätt och dennes framtid är så delade. Särskilt efter ikraftträdande av generalklausulen råder en viss osäkerhet beträffande möjlighet att även i fortsättningen kunna tillämpa förutsättningsläran.²³⁹

Oklarheten kring frågor om förutsättningslärans framtida tillämpning rådde dock redan innan generalklausulens införande. Detta anfördes bero först och främst på avsaknad av klarhet och enkelhet i förutsättningsreglerna.²⁴⁰ För hundra år sedan hade förmodligen förutsättningsläran sin glans men enligt Wiberg varade denna inte under en särskild lång tid. Även långt innan generalklausulens införande hade de svenska domstolarna försökt att undvika tillämpning av förutsättningsläran.²⁴¹

Wiberg hävdar dock att trots att förutsättningsläran inte ofta kommer till uttryck i domstolsmotiveringar har den ändå en stor praktisk betydelse.²⁴² Hellner framhäver att förutsättningsläran fortfarande tillämpas av svenska domstolar som om den vore en lagfäst rättsnorm. Trots detta poängterar han att den sällan tillämpas vid ändrade förhållanden.²⁴³ Ramberg skriver att domstolen numera antingen beaktar förutsättningen vid avtalsstolkningen eller tillämpar istället 36 § avtalslagen.²⁴⁴ Wilhelmsson anser att den stora generalklausulen är uppenbart det största hotet mot förutsättningsläran och enligt honom är Lehrbergs besvarande av detta hot inte övertygande.²⁴⁵ Kleineman uttalar tvärtom att intresse för förutsättningsläran ökade märkligt nog efter tillkomsten av 36 § avtalslagen.²⁴⁶

Enligt Wilhelmsson har inte läran idag samma uppmärksamhet som tidigare och man har till och med tänkt sig att man kan klara sig utan den.²⁴⁷ Lehrberg uppträder dock mot en sådan utveckling. Han är en stor förespråkare för förutsättningsläran och anser tvärtom att den bör kodifieras som en allmän självständig rättsregel. Han föreslår att läran intas i 3 kapital avtalslagen på grund av sin karaktär och sin funktionella anknytning till reglerna i detta kapitel. Lehrberg uttalar att en kodifiering inte skulle

²³⁸ Bengtsson, s. 110.

²³⁹ Lehrberg, 36 § avtalslagen och förutsättningsläran, s. 249.

²⁴⁰ Vahlén, s. 395.

²⁴¹ Wiberg, s. 799.

²⁴² Wiberg, s. 773.

²⁴³ Hellner, Speciell avtalsrätt II, häftet 2, s. 61.

²⁴⁴ Ramberg, s. 199.

²⁴⁵ Wilhelmsson, s. 458.

²⁴⁶ Kleineman, Förutsättningsläran tre steg tillbaka? s. 439.

²⁴⁷ Wilhelmsson, s. 451.

förändra rättsläget eftersom förutsättningsläran sedan länge har tillämpas i rättspraxis. Han menar dock att kodifiering ändå är av värde eftersom man härigenom en gång för alla gör klart att läran är en del av gällande rätt och att det är viktigt att en rättsgrundsats av sådan ”utomordentligt stor praktisk betydelse” kommer till uttryck i lagtext.²⁴⁸

Som en variant har man tänkt sig att läran kunde gå in under 36 § så att verkan av felaktiga förutsättningar skulle bedömas enligt generalklausulen. Man skulle då kunna göra relevansbedömningen inom ramen för oskälighetsprövningen enligt 36 § avtalslagen. Även samma rättsföljder skulle vara möjliga som enligt förutsättningsläran med en sådan tolkning av generalklausulen. Detta har dock tydligen inte fått något genomslag i rättspraxis.²⁴⁹

Wilhelmsson framhåller att ingående av avtal har förändrats i grunderna under de senaste hundra år och att en större del av kontrakter idag är massavtal där parternas förutsättningar kan vara svåra att fastställa. Wilhelmsson ställer sig därför tveksam till huruvida förutsättningsläran som bygger på ett individuellt hypotetiskt prov och krav på individuellt synbarhet, passar in i vår nuvarande avtalsmiljö.²⁵⁰

Frågan om huruvida förutsättningsläran bör avskaffas helt har diskuterats av Vahlén redan innan generalklausulen införande.²⁵¹ Han framhåller att i vart fall en modernisering av förutsättningsregler måste ske för att de skulle motsvara de krav på klarhet och precision som uppställs för ogiltighetsregler.²⁵² Kleineman påstår att efter den utveckling av förutsättningsläran som skett under 1980-talet i rättstillämpningen ska Vahléns frågan om huruvida läran bör avskaffas besvaras med ett klart nekande.²⁵³

Lehrberg gör ett viktigt påpekande om att trots att de antal fall där läran kan tillämpas är relativt få kan de ändå vara ganska många totalt sett på grund av förutsättningslärans vidsträckta tillämpningsområde. Även Lehrberg skriver dock att det ofta är svårt för parterna att i förväg veta huruvida förutsättningsläran kommer att tillämpas eller inte av domstolen.²⁵⁴ Han anser dock rättsläget vid tillämpningen av generalklausulen inte heller ger parterna mer klarhet. Lehrberg skriver: ”Förarbetena och rättspraxis tillhandahåller någorlunda preciserade direktiv endast för ett fåtal fall där en avtalsklausul framstår som oskäligen som sådan. För övriga fall finns det oftast mer preciserade lösningar att hämta inom ramen för förutsättningsläran”.²⁵⁵ Det är svårt att hålla med Lehrberg i detta uttalande.

²⁴⁸ Lehrberg, Förutsättningsläran – en rättsregel i modern svensk rätt, s. 214 f.

²⁴⁹ Lehrberg, Förutsättningslärans rättsföljder, s. 417.

²⁵⁰ Wilhelmsson, s. 456

²⁵¹ Vahlén, s. 400.

²⁵² Vahlén, s. 408.

²⁵³ Kleineman, Förutsättningsläran två steg framåt och ett steg tillbaka, s. 523.

²⁵⁴ Lehrberg, Omförhandlingsklausuler, s. 110.

²⁵⁵ Lehrberg, Omförhandlingsklausuler, s. 123.

Lehrberg bemödar sig inte med att ge några exempel. Uttalandet överensstämmer dessutom inte med en allmän vedertagen uppfattning som dessutom stödjäs av åtskilliga rättsforskare, dvs. att förutsättningsläran är en av de mest svårtillämpade grundsatserna.

Wilhelmsson kritiserar vissa av Lehrbergs grundläggande utgångspunkter. Han ifrågasätter huruvida förutsättningsläran med alla dess undantag och reservationer verkligen leder till större förutsebarhet än 36 § avtalslagen.²⁵⁶ Även tillämpningen av 36 § avtalslagen kan dock inte uppfattas som enkel. Bestämmelsen är i likhet med förutsättningsläran en allmänt hållen norm, vilket i sin tur medför svårigheter som bland annat gäller bristande förutsebarheten.²⁵⁷ Trots att förutsättningsläran också är allmänt formulerad anser dock Lehrberg att denna är mer begränsad och preciserad än 36 § avtalslagen i vissa aspekter.²⁵⁸

När det gäller situationen som uppstår till följd av oförutsedda händelserna har det i utredningen uttalats att tillämpningen av generalklausulen får särskilt betydelse i de fall när en oväntad och vid avtalsslutet oförutsedd omständighet inträffar.²⁵⁹ Även Dotevall anser att 36 § avtalslagen är det bäst lämpade hjälpmedlet som står till buds för att anpassa långvariga avtal med hänsyn till ändrade förhållanden.²⁶⁰ Ramberg anser att förutsättningsläran har en begränsad praktisk betydelse och att det inte finns någon anledning att tillämpa läran vid ändrade förhållanden för då kan man ingripa med hjälp av 36 § avtalslagen.²⁶¹ Även Lehrberg instämmer med att 36 § är mer lämpligt rättsmedel för lösning av obalansproblematiken i bestående avtalsförhållande.²⁶²

Norlén anser att oskälighetsnormen bör tillämpas på alla de fall som tidigare var att bedöma enligt förutsättningsläran.²⁶³ Stöd för förutsättningsläran finner Norlén i omfattande doktrin och praxis. Han uttalar: ”det vore oklokt och ohistoriskt att döma ut en organiskt framvuxen lära enbart med hänvisning till att det finns en ny paragraf som språkligt sett skulle kunna anses täcka lärans tillämpningsområde”.²⁶⁴ Man kan dock fråga sig huruvida dessa två uttalande är förenliga med varandra.

²⁵⁶ Wilhelmsson, s. 452 ff.

²⁵⁷ Norlén, s. 168.

²⁵⁸ Lehrberg, 36 § avtalslagen och förutsättningsläran, s. 252.

²⁵⁹ SOU 1974:83, s. 121.

²⁶⁰ Dotevall, s. 442.

²⁶¹ Ramberg, s. 198.

²⁶² Lehrberg, Förutsättningslärans rättsföljder, s. 416.

²⁶³ Norlén, s. 308.

²⁶⁴ Norlén, s. 310.

7 Internationella artikelsamlingar vid bedömning av ändrade förhållanden

Som framgår av kapitel 4.2 i denna uppsats anser vissa rättsvetenskapsmän att vid bedömningen av ändrade förhållanden kan vägledningen tas i internationella artikelsamlingar. Man kan därför fråga sig vilken betydelse dessa samlingar har för bedömningen av ändrade förhållanden i svensk rätt och huruvida domstolen bör ta del av dessa. Frågan är således om internationella artikelsamlingar som inte har någon bindande verkan kan tillämpas och åberopas i svenska domstolar?

Frågan avseende de svenska rådmännens möjligheter att tillämpa UNIDROIT Principles har behandlats av Christina Ramberg²⁶⁵ i en av hennes artiklar.²⁶⁶ Christina skriver att det är klart att UNIDROIT Principles tillämpas i fall parterna hänvisat till dem i avtalet. De kan dock också betraktas som rättskälla i den mån de ger uttryck för handelsbruk. Ramberg jämför UNIDROIT Principles med doktrin som också inte utgör gällande rätt men som kan vara till hjälp i fall en rättsfråga inte regleras i lag eller praxis. Ramberg framhåller dock att Principles är mer värdefulla eftersom de återspeglar internationella allmänna avtalsrättsliga principer.²⁶⁷

I Sverige där man har en föråldrad och långt ifrån heltäckande avtalslagstiftning, borde enligt Ramberg UNIDROIT Principles regler ha ännu större betydelse.²⁶⁸ UNIDROIT Principles innehåller sådana bestämmelser som saknas i svensk lag eller rättspraxis.²⁶⁹ Dessutom är de normer som kan utläsas av UNIDROIT Principles tydliga och lättillgängliga.²⁷⁰ Mycket på grund av svårtillgängligheten av allmänna principer stödjer sig parterna och svenska domstolar på de rättskällor som är mer lättillgängliga och som därför uppfattas som mer säkra. Ramberg anser därför att det inte är felaktigt utan snarare fördelaktigt att använda UNIDROIT Principles som grund för ett avgörande i Sverige.²⁷¹ De jämförelser mellan förutsättningslärans rekvisit och de krav som ställs i UNIDROIT Principles och PECL som Lehrberg har gjort,²⁷² bekräftar Rambergs uttalande. Genom att studera innehåll i dessa principer kan man

²⁶⁵ Tidigare Hultmark.

²⁶⁶ Hultmark, s. 655 ff.

²⁶⁷ Hultmark, s. 661 f.

²⁶⁸ Hultmark, s. 663.

²⁶⁹ Hultmark, s. 657.

²⁷⁰ Hultmark, s. 667.

²⁷¹ Hultmark, s. 663.

²⁷² Lehrberg, Omförhandlingsklausuler, s. 160-169.

klarare och enklare få vetskap om innehållet i de allmänna avtalsrättsliga principerna.

Problemet med tillämpningen av UNIDROIT Principles består i att dessa principer inte enbart återspeglar allmänna avtalsrättsliga principer utan i att de även innehåller nyskapade regler.²⁷³ Ramberg är dock övertygad om att UNIDROIT Principles för närvarande utgör ett effektivt hjälpmedel för att kunna fastställa innehåll i allmänna principer och vid tolkningen av sådana avtalsklausuler som behandlas i artiklarna.²⁷⁴

Slutligen besvarade Ramberg sina inledningsvis uppställda frågor: får, bör eller ska svensk domare beakta UNIDROIT Principles vid sin bedömning. De två första frågorna besvaras jakande. Enligt henne kan Principles läggas till grund för domstolsavgörande utan att de åberopas av någon part. Däremot är domaren inte skyldig att beakta Principles så länge dessa inte är intagna i avtalet eller har utvecklats till handelsbruk.²⁷⁵

Samma resonemang framhävs av Ramberg rörande DCFR. Hon har själv varit delaktig i The Study Group on a European Civil Code, vars förslag i hög utsträckning återspeglas i DCFR.²⁷⁶ Hon framför att förslaget har en stor praktisk betydelse för svenska jurister och domare samt för den svenska och EU-lagstiftaren. Som fördelar med förslaget nämner Ramberg samma argument som vid tillämpningen av UNIDROIT Principles. Istället för att läsa omfattande doktrin kan advokater eller domare enkelt hitta svar i internationella artikelsamlingar.²⁷⁷

Rambers positiva inställning till internationella artikelsamlingar ifrågasätts starkt av Schultz.²⁷⁸ DCFR saknar lagstiftande och därmed demokratisk auktoritet.²⁷⁹ När det gäller lättillgänglighet och klarhet påstår Schultz att så klara är inte principförslagen på grund av språkbarriären. Principerna i DCFR är skrivna enbart på engelska och detta kan medföra svårigheter för praktisk juridik. Att man i Sverige har ganska bra kunskaper i engelska språket förändrar inte hans uppfattning, eftersom skillnaden mellan vardagligt och juridiskt språk är som bekant avsevärd. Han anser att det finns uppenbara rättssäkerhetsrisker med att använda principer som är skrivna på ett för domstolen och parterna främmande språk.²⁸⁰

När det gäller den verkan som DCFR bör ha för nationell lagstiftning och domstolar enligt Ramberg delar således Schultz inte Rambers åsikter. Enligt honom bör inte svensk lagstiftare tillämpa lagförslaget utan att först förstå vilka värderingar som det vilar på och huruvida dessa värderingar är

²⁷³ Hultmark, s. 668.

²⁷⁴ Hultmark, s. 663 och s. 668.

²⁷⁵ Hultmark, s. 669.

²⁷⁶ Schultz, s. 787.

²⁷⁷ Ramberg, Mot en gemensam europeisk civillagstiftning, s. 472 f.

²⁷⁸ Schultz, s. 762 ff.

²⁷⁹ Schultz, s. 763.

²⁸⁰ Schultz, s. 770 f.

förenliga med den svenska lagstiftningen.²⁸¹ Vidare uttalar han att även om en viss fråga inte är behandlad i svensk rätt så finns det inte någon anledning att tillämpa DCFR som en kompletterande normkälla. Enligt honom bör inte hänvisning till DCFR förekomma i domstolsmotiveringen om det saknas en tydlig argumentation om vilket syfte en sådan hänvisning har och varför det finns skäl att beakta förslaget i detta fall.²⁸² När det dock gäller förslagets betydelse för EU-lagstiftaren håller Schultz med om att DCFR kan få genomslag som förebild.²⁸³ Han instämmer också med att DCFR kan vara en utmärkt källa för praktiserade jurister och ett värdefullt bidrag för svenska rättsvetenskapsmän.²⁸⁴

Munukka anser, i likhet med Ramberg, att det går bra att återropa internationella artikelsamlingar i svensk domstol och att det är fel att påstå att dem saknar auktoritet enbart därför att upphovsmän saknar legitimitet som lagstiftare. Enligt honom ligger auktoriteten i ”övertygande kraften” vilket i sin tur förutsätter kombinationen av innehållets kvalitet och upphovsmännens status. Både bra kvalitet och upphovsmännens status som experter inom sitt område tyder enligt Munukka på att de internationella artikelsamlingarna har den övertygande kraften och därmed auktoriteten.²⁸⁵

Som exempel på vilken inställning till internationella artikelsamlingar finns i praxis kan nämnas NJA 2009 s 672. Detta rättsfall är av stor vikt eftersom det ger ett klart besked om vilka rättskällor som kan ligga till grund för ett domstolsavgörande om situationen inte regleras i avtal eller lag. Målet handlar om ett muntligt återförsäljningsavtal som varade i sju år. Leverantören hade sagt upp avtalet utan att motparten gjort sig skyldig till något avtalsbrott och utan beaktande av någon uppsägningstid. Rättsfrågan var huruvida återförsäljare hade rätt till en uppsägningstid och hur lång denne tid i så fall skulle vara.

Då svensk rätt saknar lagstiftning om återförsäljning och någon uppsägningstid har inte heller avtalats mellan parterna var domstolen tvungen att söka svar i utfyllande rätt. Bland flera rättskällor studerade domstolen bestämmelser i DCFR och inte bara för att avgöra återförsäljarens rätt till uppsägningstiden utan även för att fastställa uppsägningstidens längd. Ramberg framhäver därför i sin analys över rättsfallet att så snart svar saknas i svensk rätt kan man leta det i soft law: DCFR, UNIDROIT Principles och PECL.²⁸⁶ Det bör noteras att återförsäljningsavtal ofta är internationella och dessutom inte regleras i svensk rätt vilket spelade en avgörande roll för HD:s beaktande av internationella artikelsamlingar.

²⁸¹ Schultz, s. 788 ff.

²⁸² Schultz, s. 789 f.

²⁸³ Schultz, s. 789.

²⁸⁴ Schultz, s. 791.

²⁸⁵ Munukka, s. 29 f.

²⁸⁶ Ramberg, Uppsägningstid vid långvariga samarbetsavtal, s. 98.

Hur kan svensk rätt påverkas av internationella artikelsamlingar? Om man jämför reglering i dessa samlingar och den bedömningen av ändrade förhållanden som gäller i svensk rätt så kan man notera att något särskilt stadgande som behandlar ändrade förhållanden inte finns i Sverige. Oskälighet på grund av ändrade förhållande behandlas inte separat utan ingår i en bestämmelse som är gemensam för olika slag situationer där oskälighet kan bero på en mängd olika faktorer bland vilka nämns oförutsebara händelser. Internationella artikelsamlingar innehåller till skillnad från 36 § en särskild bestämmelse för ändrade förhållanden. Man kan fråga sig huruvida en liknande separat reglering för ändrade förhållanden kan införas i svensk rätt. Christina Ramberg föreslår i avtalslagen 2010 en sådan reglering som i väldigt hög grad liknar regleringen i internationella artikelsamlingar.²⁸⁷

Skillnaden mellan 36 § avtalslagen och internationella artikelsamlingar består vidare i att så snart en kraftig obalans uppkommer mellan parternas avtalsprestationer föreskriver artikelsamlingarna en skyldighet för avtalsparterna att påbörja omförhandlingar. Någon liknande omförhandlingsskyldighet regleras inte i generalklausulen och framgår inte heller av förarbetena till den. Det kan dock rimligen antas att alla förnuftiga avtalsparterna först försöker omförhandla avtalsinnehållet innan de för tvisten vidare till en domstol. Partens strävan till omförhandling har också tillförts en viss betydelse i praxis, se RH 1980:14.

²⁸⁷ Ramberg, En ny avtalslag, s. 45.

8 Analys

Framställningen i de föregående kapitlen visar att råder en del delade uppfattningar vad gäller tillämpningen av 36 § avtalslagen och förutsättningsläran vid ändrade förhållanden. I många fall är rättsforskare oeniga om hur generalklausulen och förutsättningsläran förhåller sig till varandra och i vilka situationer dessa kan tillämpas. Syftet med detta kapitel är därför att analysera och att sammanfatta de åsikter som finns i doktrinen samt besvara de frågor som ställs i inledningen av detta arbete.

8.1 Undantag från avtalsbundenhet

Den centrala frågeställningen i uppsatsen om de rättsgrundsatser som avtalsparten kan använda sig av i fall något oförutsebart inträffar kan besvaras relativt enkelt. Både förutsättningsläran och 36 § avtalslagen reglerar verkan av oförutsedda händelser. Rättssystemet tillåter i undantagsfall ett avsteg från avtalsbundenheten till skydd för den part som behöver det. Det kan till och med vara till fördel för båda parterna, särskilt om de har ett samverkansavtal. Det kan emellertid konstateras att domstolar fortfarande är ganska obenägna att ingripa i avtalsrelationer.

Det ställs ganska höga krav för att undantag från avtalsbundenheten ska kunna göras. Dessa krav behandlades i kapitel 3.2 för förutsättningsläran och i kapitel 4.2 för 36 § avtalslagen. Man kan notera att de krav som ställs enligt respektive rättsgrundsats är delvis likartade. För tillämpningen av förutsättningsläran krävs att följande rekvisit är uppfyllda:

1. Synbarhetsrekvisitet,
2. Väsentlighetsrekvisitet, och
3. Riskrekvisitet.

För att generalklausulen ska kunna åberopas med framgång uppställs i sin tur följande krav:

1. Väsentlig obalans mellan parternas avtalsprestationer,
2. Oförutsebarhet,
3. Utom kontroll, och
4. Riskbedömningen.

Kravet på kontroll över omständigheterna finns dock inte i förarbetena till skälighetsnormen. Oförutsebarhetskravet överensstämmer i princip med förutsättningslärans krav på god tro. Man kan därför notera att den största skillnaden mellan tillämpningen av förutsättningsnormen och den stora generalklausulen ligger i generalklausulens krav på kraftig obalans. Till denna fråga återkommer jag lite senare i kapitel 8.3.

8.2 Rättsföljder

Särskilda delar i denna uppsats berör de rättsföljder som kan aktualiseras vid tillämpningen av 36 § avtalslagen respektive förutsättningsläran. De rättsföljder som kan bli aktuella enligt generalklausulen är både partiell och total ogiltighet samt jämkning i både modifierande och skärpande riktning. Domaren har möjligheten att ändra parternas avtalsförpliktelser samt att skapa nya sådana. När det gäller frågan om hur långt ska jämkningen gå till för att avtalet ska anses som skäligt är utgångspunkten att den ursprungliga balansen mellan parternas prestationer ska återställas. Som Runesson framhåller ökar det också förutsebarheten för då vet parterna hur de ska argumentera och vilken bevisning de ska framlägga. Jag håller med Runesson och det kan konstateras att hans uppfattning överensstämmer med både praxis och uttalandena i förarbetena.

När det gäller de påföljder som kan aktualiseras enligt förutsättningsläran är läget mindre tydligt. Den mest omtvistade frågan är huruvida jämkningen är möjligt att åstadkomma med hjälp av förutsättningsnormen. Av den praxis som redovisades kan dock följande slutsatser dras. Ogiltighet eller överksamhet är den vanligaste rättsverkan. Även jämkning i modifierande riktning är möjlig att åstadkomma men inte jämkningen uppåt, dvs. inte i skärpande riktning. Med tillämpning av förutsättningsläran kan inte heller en ny förpliktelse skapas. Vidare kan inte skadestånd beräknat enligt det positiva kontraktsintresset utdömas enligt läran.

Jag anser att även jämkningen i skärpande riktning borde vara möjlig enligt förutsättningsläran. Ett väldigt bra exempel på detta ges av Lehrberg i fråga om arrendeavgiften. Då det inte är möjligt att jämka nedåt arrendatorns användning av jorden måste det vara möjligt att höja arrendeavgiften även med hjälp av förutsättningsläran om förutsättningar för dennes tillämpning i övrigt är uppfyllda. Att det traditionellt ansetts att enbart ogiltighet är möjlig framstår för mig som en märklig tes eftersom det inte finns någon rimlig förklaring till varför det borde vara den enda möjliga rättsföljden. I NJA 1989 s 614 uttalar HD först sin ovilja att sträcka ut förutsättningsläran med förklaringen att den yrkade påföljden kan åstadkommas med hjälp av 36 § avtalslagen samtidigt som den senare kommer fram till att 36 § inte kan tillämpas då omöjlighet att uppfylla avtal inte är samma sak som oskälighet. För mig framstår detta uttalande som egendomligt. Jag delar således Kleinemans uppfattning i denna fråga. Av detta rättsfall borde slutsatsen dras att det är uppenbart att förutsättningslärans rättsföljder borde utsträckas. När det gäller möjligheten att döma ut skadestånd enligt det positiva kontraktsintresset torde även detta vara möjligt i de fall då motparten sig gör skyldig till kontraktsbrott. Ersättningsskyldigheten grundas då på de principerna som gäller vid kontraktsbrott och inte direkt på förutsättningsläran, men samma resonemang kan föras även för generalklausulen.

8.3 Förutsättningsläran och den stora generalklausulen

Frågor om vilken relation förutsättningsläran har till 36 § avtalslagen, när dessa respektive rättsgrundsatser äger tillämpning och huruvida läran bör avskaffas kan analyseras tillsammans.

Förutsättningsläran har haft varierande betydelse under olika perioder. Olika rättsvetenskapsmän har olika uppfattningar om vilken betydelse den haft och har idag. Om man tittar på praxis kan man utläsa att domstolar förespråkar tillämpning av generalklausulen istället för förutsättningsläran. I vissa fall har dock denna tendens brutits oftast i fall total ogiltighet yrkades. Man kan säga att det är fortfarande oklart när exakt domstolen ska tillämpa den ena eller den andra rättsprincipen. Man kan rikta stark kritik mot detta eftersom det skapar oklarheter och oförutsebarhet. Även i doktrin finns det inte något enhetligt svar på denna fråga utan varje författare framhäver olika uppfattningar.

Efter att ha studerat de olika synpunkterna kan jag dra följande slutsatser beträffande de förhållandena som råder mellan 36 § avtalslagen och förutsättningsläran:

- 1) 36 § avtalslagens tillkomst medförde att förutsättningslärans betydelse minskade;
- 2) Förutsättningsläran är inte avskaffad och bör inte avskaffas;
- 3) Förutsättningsläran har fortfarande en viss betydelse i svensk rätt;
- 4) Förutsättningslärans tillämpning förutsätter felaktiga förutsättningar;
- 5) Generalklausulens tillämpning förutsätter oskälighet, enligt von Post ett identifierat oskäligt villkor;
- 6) 36 § avtalslagen tillämpas oftare vid bristande förutsättningar;
- 7) Förutsättningsläran tillämpas oftare vid oriktiga förutsättningar;
- 8) 36 § bör tillämpas i första hand om jämkningen yrkas;
- 9) Förutsättningsläran bör tillämpas i första hand om ogiltighet av avtalet som sådan yrkas;
- 10) Förutsättningsläran kompletterar ogiltighetsregler i 3 kapitel avtalslagen.

Jag anser att vissa av de slutsatser som framhålls i doktrinen kan kritiseras och har därför en delvis annan uppfattning i vissa frågor. Enligt mig bör förhållanden mellan 36 § avtalslagen och förutsättningsläran ha följande innebörd:

- 1) 36 § avtalslagens tillkomst medförde att förutsättningslärans betydelse minskade kraftigt;
- 2) Förutsättningsläran är inte avskaffad och bör inte avskaffas;
- 3) Förutsättningsläran har fortfarande en stor betydelse i svensk rätt, se punkt 7;
- 4) Förutsättningslärans tillämpning förutsätter felaktiga förutsättningar;

- 5) Generalklausulens tillämpning förutsätter oskälighet, men inte ett identifierat oskäligt villkor. Oskälighet på grund av ändrade förhållanden förutsätter i sin tur en kraftig obalans mellan parternas avtalsprestationer;
- 6) 36 § avtalslagen bör alltid tillämpas i första hand vid ändrade förhållande, oberoende av vilken påföljd parterna yrkar och även om oskälighet beror på felaktiga förutsättningar;
- 7) Förutsättningsläran kompletterar 36 § avtalslagen. Den bör således tillämpas vid ändrade förhållanden enbart i fall avtalsbalansen inte är kraftigt rubbad.

Nedan kommer alla dessa synpunkter att beskrivas lite närmare.

Jag tror inte att det råder något tvivel om att tillkomsten av 36 § avtalslagen har minskat förutsättningsnormens betydelse i svensk rätt. Det framgår uttryckligen av förarbetena till generalklausulen och samma slutsats kan dras från både praxis och doktrin. Förutsättningsläran är dock inte avskaffad då den återopas fortfarande i domstolar.

Man kan av doktrin dra slutsatsen att 36 § avtalslagen varken ersätter förutsättningsläran eller att tillämpningen av generalklausulen ska vara ett alternativ till tillämpningen av läran. Detta beror på att olikheterna mellan bestämmelser är betydande. Jämkningsenligt generalklausulen förutsätter att avtalsvillkoret är oskäligt men kräver inte några subjektiva omständigheter såsom felaktiga förutsättningar hos den part som yrkar ändring. Förutsättningslärans tillämpning förutsätter däremot att det finns subjektiva omständigheter men ställer samtidigt inte några krav på avtalsvillkorets oskälighet. Förutsättningsläran är tillämplig när ändrade förhållandena leder till att en parts väsentliga förutsättningar för avtalet slår fel och 36 § avtalslagen kan ingripas om ändrade förhållande leder till att ett avtalsvillkor framstår som oskäligt. Det finns också olikheter i rättsreglernas påföljder. Vilken rättsgrundsats som ska tillämpas i det enskilda fallet kan därför i viss utsträckning bero på vilka rättsföljder som yrkas av parterna. Generalklausulen ska först och främst tillämpas för ändring av särskilda klausuler, även om avtalet kan enligt denna bestämmelse lämnas helt utan avseende.

Så länge det råder samma uppfattning som i NJA 1989 s 614, dvs. att ogiltigheten är det normala påföljden enligt förutsättningsnormen, bör 36 § avtalslagen tillämpas i fall avtalet framstår som oskäligt men den drabbade parten vill att avtalsrelationer ska bestå under förutsättning att avtalsinnehåll ändras med hänsyn till den nya situationen. I så fall bör han i första hand åberopa 36 § avtalslagen. I fall den drabbade parten inte vill fortsätta avtalsrelationer, finns det förutom förutsättningsläran också bestämmelser om förtida uppsägning.

Jag anser i enlighet med Lehrberg att det är underligt att den yrkade påföljden ska vara avgörande för tillämpningen av respektive rättsregel. Det visar ju NJA 1989 s 614. Jag anser att generalklausulen alltid bör tillämpas i

första hand oberoende av vilken påföljd parterna yrkar, således även om total ogiltighet eftersträvas. Dessutom bör 36 § avtalslagen äga företräde även i fall felaktiga förutsättningar gör avtalet oskäligt. Särskilt gäller detta om lång tid efter avtalets ingående har förflutit. Jag instämmer med Dotevalls uttalande och anser att det är enklare att tillämpa oskälighetsnormen än förutsättningsnormen. Vid tillämpningen av 36 § slipper man det krångliga förfarandet med att försöka fastslå vad förutsättningskontrahenten förutsatt och fästa avseende enbart på vad som kan anses vara oskäligt. När det gäller två rättsfall NJA 1985 s 178 och NJA 1996 s 410 kan man också hävda att det senaste rättsfall ska vara vägledande vilket medför att verkan av ändrade förhållanden ska prövas först enligt generalklausulen. Dessutom gäller NJA 1985 s 178 oriktiga förutsättningar. Som tidigare har framgått är 36 § lämpligaste lösning för bristande förutsättningar och den ståndpunkten förespråkas av många rättsvetenskapsmän, till och med av Lehrberg.

Huruvida det för tillämpningen av generalklausulen krävs ett utpekat oskäligt villkor är fortfarande oklart. Av bestämmelsens ordalydelse framgår att åtminstone ett avtalsvillkor måste vara oskäligt för att 36 § avtalslagen ska kunna tillämpas. Jag anser att generalklausulen bör kunna åberopas även om avtalet inte innehåller något klart och identifierbart oskäligt villkor, förutsatt att avtalet med hänsyn till i bestämmelsen uppräknade omständigheter ändå framstår som oskäligt. I vilket fall är det ostridigt att oskäligheten som sådan måste vara för handen för att den drabbade parten ska kunna åberopa 36 § avtalslagen. För att avtalet ska framstå som oskäligt på grund av ändrade förhållanden krävs det att den balansen som rådde mellan parternas prestationer rubbades kraftigt till följd av oförutsedda händelser.

I kapitel 8.1 görs en jämförelse mellan förutsättnings- och skälighetsnormens rekvisit. Om man nu återigen överblickar hur bedömningen av ändrade förhållanden går till enligt respektive rättsgrundsats kan man säga att den är ganska lik. Särskilt gäller detta riskplaceringsfrågor. Krav på oförutsebarhet liknar förutsättningslärans krav på god tro. En enda skillnad är att 36 § avtalslagen kräver en kraftig obalans för att jämkningen eller åsidosättande av avtalet ska kunna ske. Något krav på kraftig balansrubbningen uppställs inte av förutsättningsläran. Det är i sådana fall dvs. när avtalsbalansen inte anses vara kraftigt rubbad som förutsättningsläran ska ingripa och komplettera 36 § avtalslagen. Rättspraxis som redovisas i detta arbete i kapitel 5.2.2. bekräftar denna ståndpunkt. I både NJA 1981 s 269 och i NJA 1997 s 5 fanns det inte någon balansrubbning mellan parternas prestationer varför förutsättningsläran och inte 36 § tillämpades. Man kan säga att om obalansrekvisitet skulle tas bort, skulle skillnaden mellan 36 § avtalslagen och förutsättningsläran bli betydligt mindre avseende tillämpning vid ändrade förhållanden.

Jag anser således att svaret på frågan om vilka förhållanden råder mellan förutsättningsläran och 36 § avtalslagen bör vara detsamma som under all den tid då förutsättningsläran har funnits. Förutsättningsläran ska

komplettera ogiltighetsreglerna i 3 kapitel avtalslagen. Detta bör gälla även 36 § avtalslagen som sedan 1976 utgör en del av detta kapitel.

Frågan om varför jag anser att 36 § avtalslagen bör tillämpas i första hand är därför delvis besvarad. Dessutom är denna bestämmelse kodifierad i svensk rätt. Vidare ökar sådan fördelningen mellan normerna förutsebarheten för parterna som vet vilken regel som ska tillämpas i första hand och vilka omständigheter de därför bör uppmärksamma särskilt vid utformning av sin talan. Det betyder dock inte att man ska strikt hålla sig till denna fördelning. Förutsättningsläran kan tillämpas i första hand även vid ändrade förhållanden om det redan från början framstår som uppenbart att alla förutsättningar för dennes tillämpning är uppfyllda och att prövningen därför sker enklare och snabbare enligt läran än med hjälp av generalklausulen. Sådana fall kommer dock enligt min mening inte att förekomma i praktiken särskilt ofta.

Jag tycker således att man inte kan jämföra 36 § och förutsättningsläran som jämbördiga regler, dvs. sådana regler som har samma betydelse. 36 § är ett modernare lagfäst regelverk. Dessutom bör den omständighet att förutsättningsläran under en tid föreföll som nära försvunnen ur svensk praxis också tyda på denna användes i mindre utsträckning och därmed även minskat i betydelse. Att helt avskaffa förutsättningsläran torde dock inte vara förnuftigt eftersom som flera rättsforskare påpekar, reglerar dessa två regelverk något skilda förhållanden även om dessa regler har tillämpningsområden som ofta överlappar varandra.

Med beaktande av det ovan redovisade materialet torde det framstå som klart att skillnader mellan förutsättningsläran och 36 § avtalslagen medför att ett eventuellt avskaffande av förutsättningsläran utgör inte något godtagbart alternativ. Förutsättningsläran fyller en viktig funktion som en kompletterande regel som kan tillämpas i de fall då avtalsbalansen inte anses vara kraftigt rubbad. Exempel på sådana situationer är NJA 1997 s 5 och NJA 1989 s 614. Förutsättningsläran tar inte någon annans plats då den inte är kodifierad i svensk rätt. Därför kan man säga att frågan inte ställs på sin spets. Man måste dock enligt min mening ha klart för sig att 36 § avtalslagen som är lagreglerad bör alltid ha företräde. Jag delar således inte Lehrbergs åsikter om förutsättningslärans vikt i dagens rättssystem. Vidare instämmer jag inte med att förutsättningsläran är så pass klar och tydlig som Lehrberg försöker beskriva den. Hans förutsättningslära är så ”enkel”. Han anser att rekvisit är lätta att fastställa på grund av omfattande praxis. Idag finns det dock även omfattande praxis avseende 36 § avtalslagen.

Efter att ha studerat Lehrbergs artiklar fick jag en uppfattning om att Lehrberg på alla möjliga sätt försöker bevara förutsättningsläran eftersom det är svårt för honom att låta en rättsregel från det förflytta att i viss mån ersättas av en modernare och kodifierad regel. Man kan självklart förstå Lehrbergs motvilja att skiljas från något välbekant och för honom älskad för att istället få någonting nytt att acceptera. Jag tror dock att hans motvilja är överdriven. Avslutningsvis bör det nämnas att så länge det råder osäkerhet

kring vilken norm som äger företräde och när kan det vara klokt att åberopa både förutsättningsläran och 36 § avtalslagen. Detta kan vara ett praktiskt råd till parterna som inte lyckades komma överens vid omförhandlingar och vars tvist hamnar i domstol.

8.4 Vilken betydelse har internationella artikelsamlingar för bedömningen av ändrade förhållanden?

Hänsyn till internationella artikelsamlingar tas i uppsatsen eftersom flera ledande rättsforskare anser att vid tillämpningen av 36 § avtalslagen vid ändrade förhållanden bör innehållet i dessa principer studeras för att förstå hur prövningen enligt generalklausulen bör gå till och vilka förhållanden bör väggas in vid den. Man måste emellertid alltid ha i åtanke att internationella artikelsamlingar inte utgör gällande rätt i Sverige. De kan dock komplettera svensk rätt i fall det behövs. Svensk avtalslag är hundra år gammal och har många luckor. Även när det gäller 36 § avtalslagen kan det konstateras att paragrafen i sig inte ger någon vägledning för hur skälighetsbedömningen ska gå till vid ändrade förhållanden. Sådan vägledning kan dock utläsas av både rättskällorna till generalklausulen, samt av svensk rättspraxis och doktrin.

Om man försöker sammanfatta Rambergs resonemang kan man säga att internationella artikelsamlingar kan hjälpa till i fall ett visst spørsmål inte regleras i svensk rätt eller vid tolkningen av gällande rätt. Jag instämmer med Ramberg och Munukka i att artikelsamlingar kan ha betydelse vid domstolens bedömning oberoende av om de kan betraktas som rättskälla eller inte. Domare tar hänsyn till flera faktorer som kan påverka bedömningen och internationella artikelsamlingar är några av flera andra faktorer som kan beaktas av domstolen.

Som Lehrberg försökte visa finns det påtagliga motsvarigheter mellan förutsättningslärans rekvisit och de krav som ställs i internationella artikelsamlingar. I andra fall finns dock inte några motsvarigheter alls. Detta beror på att artikelsamlingar innehåller även en del nyskapade regler. Ramberg anser att det är lätt att skilja mellan nyskapade regler och de som utgör allmänna rättsgrundsatser. Jag kan inte hålla med om detta uttalande då det inte görs någon uppdelning mellan nyskapade regler och allmänna rättsgrundsatser i artikelsamlingar. Det betyder dock inte att man ska avhålla sig från att åberopa dem. Dessa samlingar upprättades av ledande rättsforskare från hela Europa. De innehåller moderna regler som upprättades med hänsyn till dagens internationella kontraktsrelationer. De är lättillgängliga och klara. Alla dessa omständigheter motiverar att de internationella principerna borde få större betydelse och genomslag, särskilt i svenskt rättssystem med en hundra år gammal avtalslag där många viktiga avtalsrättsliga frågor inte besvaras.

Jag anser att de fördelarna som finns med användningen av internationella artikelsamlingar, överväger de nackdelar som kan uppkomma om dessa tillämpas i Sverige. Domstolen bör därför i de fall då en viss rättsfråga inte regleras i svensk rätt kunna ta del av de internationella artikelsamlingar som i stor del överensstämmer med allmänna avtalsrättsliga principer. Det gäller särskilt i fall frågan angår internationella avtalsrelationer eller i fall frågan ligger nära eller liknar transnationella förhållanden. Även i rent inhemska avtalsrelationer torde dock enligt min mening inte några hinder föreligga för domstolarna att ta del av internationella artikelsamlingar. I dessa fall bör dock mycket större försiktighet iakttas. Jag anser att internationella artikelsamlingar kan komplettera 36 § avtalslagen på så sätt att dessa hjälper till vid tolkningen av den stora skälighetsnormen.

Avseende regleringen av ändrade förhållande kan följande noteras. När det gäller NJA 2009 s 672 ska det observeras att återförsäljningsavtal inte regleras i svensk lag, varför domstolen var tvungen att beakta utfyllande rätt. När det dock gäller ändrade förhållanden regleras dessa i svensk lag varför något skäl till att ta hänsyn till internationella artikelsamlingar i princip inte föreligger. Svårigheter uppkommer dock eftersom 36 § i sig inte föreskriver hur bedömningen av ändrade förhållanden ska gå till. För att förstå hur sådan bedömning ska göras måste man studera förarbetena, praxis eller doktrin. Som det tidigare framgått i detta arbete är de krav som man kan utläsa ur rättskällorna, praxis eller doktrin huvudsakligen desamma som föreskrivs i UNIDROIT Principles, PECL och DCFR. Man kan därför instämma med Ramberg i att man genom att studera artikelsamlingar kan snabbare och enklare få vetskap om vad som gäller i fall oförutsebara händelser inträffar som rubbar avtalsbalansen. Internationella artikelsamlingar kan därför uppfattas som ett godtagbart alternativ för praktiserade jurister. När det däremot gäller domstolar bör dessa enligt min mening hänvisa enbart till de svenska rättskällorna för att domskälen ska vara så tydliga som möjligt.

8.5 Slutsats

Efter en ingående undersökning av förarbeten, praxis och doktrin vågar jag påstå att generalklausulen i 36 § avtalslagen utgör i dagsläget det viktigaste rättsmedlet för att kunna angripa de avtalsrelationer som har rubbats av oförutsebara händelser. Tillämpning av denna bestämmelse förutsätter att en helhetsbedömning görs där hänsyn tas till alla möjliga omständigheter som på något sätt har samband med ifrågavarande avtalsrelationer. Dessutom har 36 § oerhört vidsträckt tillämpningsområde. En enda begränsning som bestämmelsen har är kravet på oskälighet. Oskälighet på grund av ändrade förhållanden förutsätter en kraftig obalans mellan parternas avtalsprestationer. Det är just i de fall då någon kraftig obalans inte föreligger som förutsättningsläran bör ge den drabbade parten en annan möjlighet att vinna tvisten.

Internationella artikelsamlingar kan utgöra ett hjälpmedel vid tolkningen av generalklausulen när det gäller bedömningen av ändrade förhållanden. Vägledningen för bedömningen brukar dock tas i både rättskällorna till 36 § avtalslagen samt i svensk rättspraxis och doktrin, vilket i sin tur emellertid kräver större insatser från den drabbade parten.

Käll- och litteraturförteckning

Offentligt tryck

- Prop. 1975/76:81 Om ändring i avtalslagen m.m.
- SOU 1974:83 Generalklausul i förmögenhetsrätten.

Litteratur

- Adlercreutz, A, *Avtalsrätt I*, uppl. 13, Juristförlaget, Lund 2011. (ref. Adlercreutz, Avtalsrätt I)
- Adlercreutz, A, *Avtalsrätt II*, uppl. 6, Juristförlaget, Lund 2010. (ref. Adlercreutz, Avtalsrätt II)
- Bengtsson, B, *Hävningsrätt och uppsägningsrätt vid kontraktsbrott*, Norstedt, Stockholm 1967. (ref. Bengtsson)
- Grönfors, K, *Avtal och omförhandling*, Stockholm, 1995. (ref. Grönfors)
- Grönfors, K. och Dotevall, R. *Avtalslagen. En kommentar*, uppl. 4, Norstedts juridik, Stockholm 2010. (ref. Grönfors, Avtalslagen)
- Hellner, J, *Speciell avtalsrätt II: kontraktsrätt*, 2 häftet, uppl. 5, Norstedts juridik, Stockholm 2011. (ref. Hellner, Speciell avtalsrätt II, häfte 2)
- Jansohn, Å. och Kjellin, H. *Vad är oskäligt? En analys av 36 § avtalslagen*, uppl. 1, Lund 1990. (ref. Jansohn)
- Karlgren, H, *Avtalsrättsliga spörsmål*, uppl. 2, Norstedt, Stockholm 1954. (ref. Karlgren, Avtalsrättsliga spörsmål)
- Lehrberg, B, *Förutsättningsläran: allmänna betingelser för möjligheten att frånträda rättshandlingar på grund av okända eller oförutsedda omständigheter*, Iustus, Uppsala 1989. (ref. Lehrberg, Förutsättningsläran)
- Lehrberg, B, *Omförhandlingsklausuler*, uppl. 2, Institutet för bank- och affärsjuridik (IBA), Uppsala 2008. (ref. Lehrberg, Omförhandlingsklausuler)
- Norlén, A, *Oskälighet och 36 § avtalslagen*, Linköping 2004. (ref. Norlén)

- Post, C.-R. von, *Studier kring 36 § avtalslagen med inriktning på rent kommersiella förhållanden*, 1999. (ref. Von Post)
- Ramberg, J. och Ramberg, C. *Allmän avtalsrätt*, uppl. 8, Norstedts juridik, Stockholm 2010. (ref. Ramberg)
- Rodhe, K., *Om jämkning av kontrakt på grund av ändrade förhållanden*, Stockholm, 1951. (ref. Rodhe)
- Runesson, E.M., *Rekonstruktion av ofullständiga avtal: särskilt om köplagens reglering av risken för ökade prestationskostnader*, Norstedts juridik, Stockholm 1996. (ref. Runesson)
- Skogh, G., *Marknadens villkor*, Timbro samhällsdebatt 1982 s 25. (ref. Skogh)
- Vahlén, L., *Formkravet vid fastighetsköp: särskilt dess inverkan på regler om förutsättningar och fel*, Stockholm 1951. (ref. Vahlén, Formkravet)

Artiklar

- Dotevall, R., *Ekvivalensprincipen och jämkning av långvariga avtal*, SvJT 2002 s 441. (ref. Dotevall)
- Guldberg, H., *Om bristande förutsättningar vid avtal*, SvJT 1953 s 1. (ref. Guldberg)
- Hellner, J., *Jämkning av långvariga avtal m.m.* JT 1994-95 s 137. (ref. Hellner)
- Hellner, J., *Förutsättningsläran 1997*, JT 1997-98 s 201. (ref. Hellner, Förutsättningsläran 1997)
- Hultmark, C., *Internationaliseringen av svensk avtalsrätt – Unidroit Principles of International Commercial Contracts*, JT 1995/96 s 655. (ref. Hultmark)
- Karlgren, H., *Ett rättsfall till belysning av den s.k. förutsättningsläran*, SvJT 1956 s 521. (ref. Karlgren)
- Kleineman, J., *Förutsättningsläran två steg framåt och ett steg tillbaka*, JT 1989-90 s 522. (ref. Kleineman, Förutsättningsläran två steg framåt och ett steg tillbaka)
- Kleineman, J., *Förutsättningsläran och jura novit curia*, JT 1993-94 s 881. (ref. Kleineman, Förutsättningsläran och jura novit curia)

- Kleineman, J, *Förutsättningsläran tre steg tillbaka?* JT 1996-97 s 438. (ref. Kleineman, Förutsättningsläran tre steg tillbaka?)
- Lehrberg, B, *Förutsättningsläran – en rättsregel i modern svensk rätt*, SvJT 1990 s 187. (ref. Lehrberg, Förutsättningsläran – en rättsregel i modern svensk rätt)
- Lehrberg, B, *Förutsättningslärans rättsföljder. Några synpunkter i anledning av en nyligen avkunnad dom*, JT 1990-91 s 403. (ref. Lehrberg, Förutsättningslärans rättsföljder)
- Lehrberg, B, *36 § avtalslagen och förutsättningsläran*, SvJT 1986 s 249 ff. (ref. Lehrberg, 36 § avtalslagen och förutsättningsläran)
- Munukka J, *Transnationella principer – rättskälla vid bestämning av återförsäljares rätt till uppsägningstid*, Ny juridik häfte 1 2010 s. 21. (ref. Munukka)
- Portin, G, *Om jämkning av oskäligen avtal*, TJFF 1974 s 323 ff. (ref. Portin)
- Ramberg, C, *En ny avtalslag*, SvJT 2011 s 32. (ref. Ramberg, En ny avtalslag)
- Ramberg, C, *Mot en gemensam civillagstiftning*, SvJT 2004 s 459. (ref. Ramberg, Mot en gemensam civillagstiftning)
- Ramberg, C, *Uppsägningstid vid långvariga samarbetsavtal*, SvJT häfte 1 2010 s 94. (ref. Ramberg, Uppsägningstid vid långvariga samarbetsavtal)
- Schultz, M, *Europeiska civilrättsprinciper*, JFT nr. 6 2009 s 762. (ref. Schultz)
- Vahlén, L, *Bör förutsättningsläran avskaffas?* TfR 1953 s 394. (ref. Vahlén)
- Wiberg, A, *Bristande och oriktiga förutsättningar utanför avtalslagen och andra lagbestämmelser*, SvJT 1943 s 773. (ref. Wiberg)
- Wilhelmsson, T, *Anmälan av Bert Lehrberg, Förutsättningsläran*, SvJT 1989 s 451. (ref. Wilhelmsson)

Rättsfallsförteckning

Högsta domstolen

NJA 1938 s 312

NJA 1949 s 134

NJA 1955 C 927

NJA 1979 s 731

NJA 1981 s 269

NJA 1983 s 385

NJA 1985 s 178

NJA 1989 s 346

NJA 1989 s 614

NJA 1994 s 359

NJA 1996 s 410

NJA 1997 s 5

NJA 2009 s 672

Hovrätt

RH 1980:14